THE FIRST PHOTOGRAPHS OF JERUSALEM:

The Old City

צילומי ירושלים הראשונים:

העיר העתיקה

צילומי ירושלים הראשונים:
העיר העתיקה

ערך: אלי שילר

בהוצאת אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים

הקדמה

בספר שלפנינו נעשה נסיון ראשון לקבץ מבחר מצילומי ירושלים הראשונים. מרביתם של צילומים אלו נדירים מאין כמוהם ומצוים בעיקר בארכיונים ואוספים פרטיים והיו עד עתה בבחינת "עולם גנוז" לציבור הרחב.

שלא כבציורים או תחריטים אותם הבאנו בעבודותינו הקודמות, מהווים התצלומים נכס היסטורי אותנטי והם ממחישים נאמנה את מראות העיר ואתריה בעבר.

הספרות העשירה שניכתבה על ירושלים, ותהא השלמה ביותר, מסוגלת אמנם לתאר באופן ממצה את העיר והוויתה, ולהעלות פרשיות מתולדותיה בפרטי פרטים. אך דומה כי קצרה ידה מלהעניק את התחושה האמיתית של אווירת המקום, כפי שנעשה הדבר בצילומים מן "הימים ההם" הספר יכול לשמש על כן, ככלי עזר ראשוני במעלה לכל מתלמד ושוחר ירושלים ויש בכחו לקרב אל הנושא באופן בלתי אמצעי, גם את אלו שאינם מצוים בסבך המחקר לפרטיו.

למיותר לציין כי אין האלבום שלפנינו מתיימר להקיף את כל החומר הנוגע לצילומי ירושלים הראשונים, והבחירה היא בהכרח סלקטיבית לאותם נושאים שיש בהם ענין מיוחד, תוך התמקדות במראות הממחישים את השינוים שעברו על העיר לתקופותיה. במקרים אחרים ניבחרו התצלומים בשל שיעור קומתם, ונקל להבחין כי רבות מהעבודות הן מעשה-ידי אמן, הנבדלות לא אחת מאלו של ימינו בבחירה הקפדנית של הנושאים, בזווית הצילום הבלתי שיגרתיות והקומפוזיציה המושלמת. המסירות וההזדהות עם הנושא שאפיינו את הצלמים הראשונים מחפים לא אחת על המגבלות הטכניות והם מעוררים את התפעלותנו.

עיקר ענינו של הספר הם מראות העיר, נופיה ואתריה. חלוקת הספר לפיכך אינה לפי הצלמים, אלא לפי נושאים. הספר מחולק לפרקים פרקים, כשל פרק סדור מן המוקדם אל המאוחר. מכאן שאין הספר מצטמצם לצלמים הראשונים בלבד, אך אפשר שאלו מקבלים משמעות יתר, ע"י השוואתם לתמונות מאוחרות יותר - מסוף המאה הקודמת וראשית המאה הנוכחית. ע"י הרחבת מסגרת הזמן, הורחב גם מגוון הנושאים לאין שעור, והוכללו גם תצלומים המתארים את חיי היום יום של העיר והוויתה, הנעדרים בתמונות הראשונות. מטבע הדברים מצב השתמרותן של התמונות הקדומות אינו תמיד מעולה, ומאמץ מיוחד הוקדש כדי להביאן בפני הקורא באיכות הטובה ביותר. נעשה מאמץ לתארך את כל התמונות, חרף הקושי הרב והאחריות הכרוכים בדבר, זאת כדי להמחיש את התמורות שחלו בעיר לתקופותיה. יש לזכור עם זאת, כי בתמונות שמקורן אינו בספרים - התאריכים הם מקורבים, עם אפשרות לאי דיוק שאינו עולה - כך אנו מניחים - על חמש שנים (אלא אם כן צוין אחרת - ר' עמ' 45-244).

האלבום מוקדש לעיר העתיקה בלבד, ובדעתנו לפרסם כרך נוסף שיוקדש לסביבות ירושלים ולעיר החדשה.

חובה נעימה לי להודות לכל אלו שסייעו בידי בהוצאת הספר ובעיקר באיסוף התמונות הרבות. עזרתם ראויה להערכה מיוחדת, לנוכח העובדה שמדובר באוספים יקרי מציאות. רשימה מלאה של המוסדות והאספנים הפרטים מובאת מעבר לדף. נותר לי רק להודות בנפרד למנהלי הארכיונים והמוסדות שהגישו לי עזרה בלתי שיגרתית: לד"ר נדב מהמחלקה לכתבי יד של האוניברסיטה העברית, לדב גביש מהמחלקה לגיאוגרפיה, למר לוין מארכיון העיריה, ולד"ר להמן מהארכיון הציוני. כן מודה אני לאלו שקראו את כתב היד, העירו והעמידו דברים על דיוקם: לאלחנן ריינר, גבי ברקאי ורות קרק, ולבצלאל עמיקם שטרח על ליטוש כתב היד - יבואו כולם על הברכה.

אלי שילר ירושלים

נובמבר 1978

ציור בעמ' הקודם:
יהודים בירושלים, 1874
Jews in Jerusalem
(לפי וורן, Ch. Warren
Underground Jerusalem)
London, 1876).

©
כל הזכויות שמורות
Copyright - 1978
אלי שילר, ירושלים

נדפס בדפוס חמד

מבוא

מאז ומעולם ביקשו המבקרים ועולי הרגל להנציח את ביקורם בארץ הקודש, ולא כל שכן בירושלים בכל דרך אפשרית. מהם שהביעו זאת ברישום או ציור, ומהם שהעלו את רשמיהם על הכתב. לעבודות אלו נודע כיום ערך רב לחקירת א"י ועברה, בשמשם לעתים מקור יחיד להכרת התקופה. חשיבות מיוחדת במסכת זו נודעת לצילומים, ובעיקר לקדומים שבהם, המופיעים לראשונה לקראת אמצע המאה ה-19. בניגוד לכל דרך ביטוי אחרת, משוחררים הצילומים מעיוותים הנובעים מרגשות סובייקטיביים, השערות ואי דיוקים, ואין בהם עירוב של מציאות ודמיון, כפי שאנו מוצאים לעתים קרובות בספרות התקופה. משום כך האותנטיות והעובדתיות שלהם אינם ניתנים לערעור.

הצילומים הראשונים משחזרים בפנינו את נופי ירושלים והוויתה, כפי שנראו בעבר, באופן מדויק, חי ומוחשי יותר מכל מדיום אחר. במקרים רבים הם שופכים אור על הטופוגרפיה של העיר, אופיה ואתריה בתקופות הקדומות, שכן אלו מאבדים בהדרגה את צביונם המקורי ואף מטשטשים כליל בעקבות הבניה האינטנסיבית בזמן החדש. הצילומים באלבום שלפנינו משקפים את השינוים שחלו בירושלים ב-120 השנים האחרונות. הם חושפים לנגד עינינו נופי בראשית של העיר וסביבתה, בתקופה של "טרם חדירת הציוויליזאציה", של אורחות חיים ולבוש בלתי מוכרים, של מלאכות ועיסוקים, שאינם קיימים עוד, של טקסים ועליות לרגל שנדמו, של בנינים או שרידיהם שנעלמו או השתנו כליל. רבים מהמראות או הנופים נראים כאילו נטולים מעולם אחר, ואנו נותרים לא אחת משתאים לנוכח התמורות שעברו על העיר בדורות האחרונים, זאת חרף העובדה שירושלים היא אחת מהערים השמרניות בתבל. תופעה הנובעת, כמובן, מאופיה הדתי של העיר, ומסורת הדורות והקדושה הנסוכים עליה, המעוררים יראת קודש לבניניה ואתריה הקדומים. כן תורמים לכך רגש השייכות והשמרנות של העדות השונות, שעשו מאמצים רבים במשך מאות בשנים להאחז בעיר, ולרכוש חזקה על המקומות הקדושים.

משאת נפשם של עולי הרגל וכמוהם הצלמים במאה הקודמת, היו המקומות הקדושים, ובעיקר אלו הניזכרים בברית החדשה. הנצחתם בעין העדשה, לפחות בראשית הצילום עוררה ענין חסר תקדים. עובדה זו מקבלת משנה משמעות אם נזכור, כי באותה תקופה רק מעטים יחסית זכו להגיע לארץ ישראל. הצילום איפשר על כן, לראשונה, לראות ו"לחיות" את אותם המקומות הקדושים עליהם התחנכו בני המערב משחר נעוריהם, אף מבלי לבקר בהם ממש, והוא האפיל על כל נושא אחר. ישנה על כן, חזרה בלתי נלאית כמעט על אותם "אתרים מקודשים", הכוללים בעיקר בנינים ורחובות, אשר במרכזם כנסית הקבר, דרך היסורים, מגדל דוד, נוף ירושלים והר הבית, ובמידה פחותה יותר, חומות העיר ושעריה, בריכת חזקיהו והכותל. ההתענינות בחיי החולין של העיר ותושביה, עיסוקיהם ומנהגיהם נידחקו, מאידך, לקרן זוית או היו נחלת מעטים.

מאחר ומרבית הצילומים שראו אור במאה הקודמת, נועדו לענות על ציפיות עולי הרגל, טבעי הדבר שהונצחו אותם מקומות להם היה ביקוש ער יותר, ואלה כללו כמובן את המקומות הקדושים. דברים אלו נכונים בעיקר לגבי הצילומים הראשונים, שצולמו בתקופה בה גם המגבלות הטכניות (כגון זמן חשיפה ממושך), אילצו את הצלמים להתרכז בנושאים סטאטיים (נופים ובנינים) ופחות באירועים ובני אדם, שנמצאו בדרך כלל בתנועה והקשו על הצילום. מציאות זו משתנה לא במעט לקראת הרבע האחרון של המאה ה-19, תקופה בה הנושאים מגוונים לאין שיעור, לא רק מהסיבות דלעיל, אלא גם בשל ההתענינות העצומה שמעוררת חקירת א"י במובן הרחב, בארצות המערב.

* * *

רבים מספור הם עולי הרגל שהגיעו לא"י במחצית השניה של המאה הקודמת. מהם שעברו בה רק לשעה, ומהם ששהו בה תקופה ממושכת; מהם שביקרו רק במקומות הקדושים, ומהם שהרחיקו נדוד אל פינותיה הנידחות ביותר; אך אף אחד מהם לא פסח על ירושלים, ששימשה כיעד הביקור העיקרי. רבים אף ביקרו בה מבלי שראו את שאר חלקי הארץ. אין תימה, על כן, כי מרבית צילומי א"י הראשונים הם מירושלים וסביבתה. ידוע כיום, כי תולדות הצילום בא"י ותולדות הצילום בירושלים חד הם, כך שצילומי ירושלים הראשונים כמוהם כשיחזור תולדות הצילום בא"י.

תודתי נתונה בזאת לכל המוסדות, הארכיונים, הספריות והאספנים הפרטיים, שהואילו להעמיד לרשותי את אוספיהם. ללא עזרתם לא היה קובץ זה רואה אור במתכונתו הנוכחית:

הספריה הלאומית
המחלקה לכתבי יד של האוניברסיטה העברית
המחלקה לגיאוגראפיה של האוניברסיטה העברית – מדור לצילומי אויר
ארכיון העיריה
ארכיון המצודה
ארכיון הקרן הקיימת
הארכיון הציוני
ארכיון אגף העתיקות
הפאטריארכיה הארמנית
ארכיון הכנסיה האנגליקאנית
הארכיון הפרנציסקאני
הארכיון הדומיניקאני
ספרית הכנסיה הישועיתית

אוספים פרטיים:
יאיר גורן
אלחנן ריינר
בני זאס
נתן שור
אלי הכהן
אורי כץ
יעקב להמן
רות קרק
פוטו אליה
ערן לאור
יוסף שדור
שלמה שבא
זאב רדובן
פ. מזר

רחובות העיר היו עדיין בלתי מרוצפים בשלהי המאה הקודמת, כפי שעולה בברור ברבות מהתמונות שהבאנו, ואף לא היו להם שמות. רק בשנים 65-1864 הוחל בריצוף הרחובות העיקריים, עבודה שנעשתה בעזרת אסירים הכבולים בשלשלאות. בשנים אלו נעשה לראשונה שימוש בנפט מזוקק למאור (לפני כן היה מקובל להשתמש בפתילות שמן שאורן היה דל ביותר).

מושגים כחיי תרבות או בידור לא היו קיימים בירושלים של המאה ה-19. החיים בעיר פסקו עם שקיעת החמה, שערי העיר נסגרו, והחנויות ובתי המלאכה ננעלו; התושבים הסתגרו בבתיהם ואסור היה להם להלך ברחובות עד למחרת היום. בשעת דחק הותר לצאת עם פנס (היוצא בלי פנס נחשב לגנב). ב-1864 הותקנה לראשונה בכמה מהרחובות המרכזיים תאורה מצומצמת בעזרת מנורות נפט. באותה עת הגיעו כמה מהחידושים האחרים לירושלים, כגון הטלגרף ומנוע הקיטור ששימש בין השאר להנעת טחנות הקמח.

עולי הרגל מתאוננים מרה על הלכלוך ברחובות העיר, ובעיקר בשווקים. את האשפה נהגו להשליך לתעלה שעברה במרכז הרחוב שהיתה אמורה להיות מנוקה ע"י הגשם או השפכים. ב-1863 הוציאו השלטונות לראשונה צו המורה לשמור על נקיון הרחובות. כן ניבנו בתקופה דנן שירותי הסניטציה הציבוריים הראשונים.

החנויות בשווקים של ירושלים לא היו עד שנות ה-60 של המאה ה-19 אלא כוכים קטנים, ולפניהם דוכני אבן, ששימשו להנחת הסחורה, ועליהן ישב לעתים הסוחר (שכן החנות היתה צרה מלהכילו). אלו הקשו על המעבר, שהיה צר גם בלאו הכי, עד כי שני אנשים לא יכלו לעבור בשוק יחדיו. דוכנים אלו הוסרו בשנים 64-1863, ברם אחדים מהם נותרו עד ימינו (ר' תמונת שוק הצורפים בעמ' 154). המודרניזאציה והקידמה שהחלו בסוף המאה הקודמת בירושלים, הביאו לא אחת לשינוי סדרי בראשית וגרמו בהדרגה להעלמם של כמה מראות ציוריים אופיניים לירושלים, ולשיבוש מנהגים, מסורות ואורחות חיים, שהיו מושרשים בה מימים ימימה. כך, בעקבות המוני המבקרים שנהרו לירושלים בשנות ה-90, עם חנוכת קו הרכבת אליה, נסגרו רחובות העיר בפני גמלים וכן נעלמו בהדרגה הכרכרות. השווקים הציוריים שהיו ברחבות השערים נעלמו אף הם. בעיקר כך שוק הירקות והקדרים ליד שער יפו, ושוק הירקות בחפיר המצודה. כן בטל שוק הצאן ליד שער הורדוס ושוק הבהמות הציורי בבריכת הסולטאן. הוא הדין לגבי אותן שיירות ציוריות של נשים הנושאות על ראשיהן את הירקות העירה, המתוארות בהתלהבות כה רבה ע"י עולי הרגל, וכמוהם נושא המים האופייני לירושלים בדורות הקודמים.

בין נופיה הנעלמים של ירושלים ניתן עוד למנות את בריכות המים הציוריות - בריכת ישראל ליד שער האריות ובריכת חזקיהו לא הרחק מכנסית הקבר. אלו הונצחו רבות ע"י צלמים וציירים, כאחד מהמראות המרנינים ביותר בירושלים. אלא שהסרת תלותה של ירושלים במי הגשמים ביטל גם את ההזדקקות לבריכות אלו, והן יצאו מכלל שימוש. בריכת ישראל כוסתה כליל בשנות השלושים, ומאוחר יותר ניבנו במקום מחסני אונר"א. גם גורלה של בריכת חזקיהו לא שפר עליה, והיא כיום מהמקומות המוזנחים בירושלים, וחדלה מזה זמן רב לשמש מקור משיכה לעולי הרגל.

קורות העתים לא פסחו גם על המלאכות המסורתיות של ירושלים שאיבדו בהדרגה את צביונן המיוחד. מבין התעשיות האופיניות בדורות הקודמים ניתן למנות את תעשיית הבדים והאריגים, ובתי המלאכה לצביעתם. בית מלאכה גדול מעין זה היה במאה הקודמת במוריסטאן, בסמוך לכנסית הקבר, במקום שהשטח הפתוח והרחב התאים לפרישת הבדים. תעשיית האריגים חדלה כמעט לגמרי עם חדירתו של יבוא מתחרה זול מאנגליה. בתקופת המנדט עשתה "החברה למען ירושלים" מאמץ נואש להחזיר תעשיה מסורתית זו לקדמותה: שוק הכותנה שוקם מחדש ועימו בתי המלאכה לאריגה, אך הנסיון לא עלה יפה. מקצוע הקשור לנ"ל שהיה מקובל במאה ה-19 בקרב יהודים הוא ניפוץ הכותנה. הבאנו תמונה נדירה של מנפץ כותנה יהודי ב-1887 (ר' גם וילסון, ירושלים, עמ' 44).

אחת התופעות המיוחדות לנופיה של ירושלים במאה הקודמת הוא שער יפו. שער זה היה הקשר של ירושלים אל העולם הרחב, ושימש מעין ברומטר לכל השינוים והתמורות שעברו על העיר ולרוחות החדשות שנשבו בה, החל מהמחצית השניה של המאה הקודמת. הדינמיקה של שער זה עומדת בניגוד קוטבי למצבה הסטאטי של העיר. השינוים שאנו עדים להם בשער יפו הם כה תכופים, עד כי אין שתי תמונות זהות של שער זה במאה הקודמת, ולא עברה שנה בה לא נתוסף או הוסר מבנה כל שהוא

מראה פני העיר ואופיה לפי הצילומים הראשונים

ירושלים נתייחדה מני אז בציוריותה הרבה. מעטים המקומות המחמיאים לעין המצלמה, ותהא הפשוטה ביותר, כמו נופיה של ירושלים. סייעו לכך מעמדה של העיר, המצויה בין ההרים העוטרים אותה סביב, חומותיה ושעריה הציוריים ורב גוניותה הארכיטקטונית. כן תרמו לכך רחובותיה ושווקיה המזרחיים והספסגוניים. אך מעל לכל נתייחדה העיר בקדושתה ואוירתה הדתית המיוחדת שריתקו אליה מאז ומתמיד את עולי הרגל שביקשו להנציחה בכל דרך אפשרית.

אך לירושלים של ימים עברו היה גם היבט אחר, שלא אחת הנחיל למבקרים אכזבה מרה: ירושלים של עוני ואפרוריות, של חורבן והזנחה, והעדר תנאי בטחון ושרותים אלמנטרים. ירושלים של המאה ה־19 היתה עיר הקופאת על שמריה שהיתה בלב אזור שומם. סביבתה היתה בלתי מיושבת (עד לשנות ה־60), והמדבר הגיע עד לפאתי חומותיה. היוצא משעריה נמצא מיד בצאתו בשדה הפתוח. שאטובריאן שביקר בירושלים ב־1808, נותן בידינו תאור מאלף על מראה העיר ואופיה (*):

"... בהכנסך העירה, אינך מוצא בה דבר שיתקן את הרושם העגום של המראה החיצוני הדוחה. הנך תועה ברחובותיה הצרים והבלתי מרוצפים, עולה וירוד לסירוגין בקרקעיתה העשויה מהמורות, ומהלך בין ענני אבק ואבנים הפזורות בכל מקום. השווקים המקורים ברובם, חשוכים לחלוטין. הם נגועי חולי ומוסיפים לתחושת הקדרות. החנויות הדלות אינן מציעות דבר ראוי לשמו, והן סגורות כמעט תמיד מפחד ביקורת השלטונות. ברחובות אין נפש חיה, ואף לא בשערים. לעתים יראה פלח החומק בלאט עם רדת החשיכה, בהסתירו תחת בגדיו את תורצרתו, בחוששו ליפול קרבן בידי החיילים החמסנים...".

* תאורו של שאטובריאן משקף את התרשמותם של מרבית הנוסעים המערביים. אך אנו מוצאים לא אחת תיאורים בנימה אוהדת ורבת התפעלות. כך קלארק, שביקר בראשית המאה הקודמת בירושלים:

"לא ציפינו למראה מעין זה, שכולו הוד והדר. תחת העיר הדלה והחרבה כפי שרבים תארוה, ניצבה לפנינו ירושלים במילוא גדולתה, שכולה אומרת כבוד. היא נראתה כריכוז יפה להפליא של כיפות, מגדלים, כנסיות ומנזרים שריצדו יחדיו תחת קרני השמש בפאר שקשה לתארו..."

יש בתאור ציורי זה כדי להמחיש את מצב העיר, והתמורות שחלו בה המחצית השניה של המאה ה־19(**).

מצבה הקודר של ירושלים משתקף היטב בתמונות הקדומות (1865–1856): סביבות העיר נראות ללא סימן חיים, לעתים עד חומות העיר ממש. הר הזיתים נראה שומם לחלוטין, וכמוהו הנוף הנשקף מהר הצופים, ועד לפאתי העיר מצפון, ויותר מזאת מערב העיר, במקום שהוקמה לימים העיר החדשה. מצב מיוחד זה נבע לא רק מהקפאון ותנאי הבטחון הרעועים אלא בשל האיסור התורכי להקים כל מבנה שהוא מחוץ לעיר עד למרחק של כ־1500 מ׳ מהחומה מטעמים בטחוניים וצבאיים.

בתוך העיר בולטים העזובה והשממון, ואזורים שלמים נראים חרבים ובלתי מיושבים. כך, המוריסטאן היה בחורבנו עד לסוף המאה הקודמת, ומערבו של הרובע הנוצרי, בין השער החדש ורחוב דוד היה עדיין בשממונו ב־1856.

עוד בשלהי המאה ה־19 לא היו כמעט בניני ציבור בירושלים, ובניני המגורים היו רעועים, מהם במצב התפוררות וחדירים לגשם.

רבות מהכנסיות שאנו רואים כיום בעיר העתיקה הוקמו רק במחצית השניה של המאה ה־19. בעיקר אמורים הדברים בכנסיות הרבות לאורך דרך היסורים: כנסית סט. אנה שוקמה רק ב־1860, ומנזר האחיות ציון ב־1868. האכסניה האוסטרית הוקמה ב־1863 במקום שהיה שדה בור, הנראה היטב בעמ׳ 112. גם כנסית הגואל בפאתי המוריסטאן נחנכה רק ב־1898, ועד להקמתה היה במקום בית מלאכה לבורסקאות שהפיץ ריח רע בכל הסביבה.

** שורשן של תמורות אלה בליברליזאציה ובגישה החדשה שאימץ השלטון התורכי בירושלים עם נטילת רסן השלטון מחדש מידיו של מוחמד עלי ב־1840. נקבעה חוקה חדשה שהבטיחה את זכויות המיעוטים. כן ניתנו זכויות נרחבות למעצמות בא"י (חוקת הקאפיטולאציות) אשר בעטין ניפתחו קונסוליות רבות בירושלים. הקהילה היהודית בעיר העתיקה נהנתה אף היא מההקלות החדשות. היא זוכה לפריחה רחסית, ולארגון מחודש של מוסדותיה והגברת כוחה, ומשמשת עתה מרכז משיכה ליהודים מא"י, ומחרוצה לה. אוכלוסיותה שמנתה כ־5.000 נפש ב־1840 הוכפלה במשך 30 השנים הבאות, והפכה לא רק לקהילה הגדול ביותר בעיר העתיקה אלא למרכז היהודי הגדול ביותר בא"י באותם הימים.

הר ציון – צילום בשיטת הדגרוטייפ שנעשה ע"י קייט, ב-1847

הצלמים הראשונים ועבודותיהם

התצלום הראשון של ירושלים נעשה בשנת 1839 ע"י הנוסע הצרפתי הוראס ורנה. לא היה זה עדיין צילום כפי שאנו מכירים כיום, ואף המכשיר שבידו לא היה עדיין מצלמה ממש אלא מעין "קופסת חרשך" בשם דגרוטייפ (daguerreotype). מכשיר זה, שהומצא אך זמן לא רב לפני כן בצרפת, קלט את התמונה על גבי לוח נחושת שכוסה בשכבת כסף מבריקה, והצריך חשיפה ממושכת. ורנה העלה את רשמי ביקורו על הכתב ופירסם ספר בשם: Voyage d'Horace Vernet en Orient (*).

מאחר ובתקופה זו טרם נודעה הטכניקה שאיפשרה את הדפסת התמונות בספרים, עובדו הצילומים לתחריטים, ולא אחת נוספו עליהם בשלב זה פרטים דמיוניים.

נוסע אחר שהנציח את נופי ירושלים(וא"י) בעזרת דגרוטייפ היה אלכסנדר קיית. בספרו שראה אור בשנת 1847 הוכללו צילומים רבים מנופי הארץ מעובדים לתחריטים. בשנת 1856 התפרסם מה שנחשב לאלבום הצילומים הראשון של ירושלים, מעשי ידי הצייר-הארכיאולוג הצרפתי אוגוסט סלצמן. הצלם היה מודע לעבודתו החלוצית, והוא מעיר בספר ההסברים שליווה את התמונות, כי עתה לראשונה יוכלו המלומדים במערב לראות נכוחה את אותם האתרים ההיסטורים, אשר סירבו להכיר בקיומם, וטענו כי הם פרי דמיונם של הנוסעים והציירים.

הצלם ביקר בירושלים בשנת 1855, ושהה בה ארבעה חדשים רצופים לצורך הכנת התמונות. הוא הקדיש את

* מתאורו אנו למדים על אופן הצילום באותם הימים:
"הגשם השוטף ליווני כמעט בכל מקום, אך הדבר לא מנע ממני לעשות מספר צילומים. צילום החזמות מאזור המצודה נראה לי כראוי לכך במיוחד. התעטפתי במעיל ששימש לי כמגן, התקרבתי לגבעה הקרובה ביותר וכיוונתי את "חדר החרשך" לזוית בה חפצתי. לאחר בדיקת המקום תרתי אחר אבנים קטנות שסייעו לי ביצוב המצלמה, שכן יש למצוא מקום יציב במיוחד בדומה לצייר פורטרטים המתמקם מול הנושא שהוא עומד להנציח: לעתים מזומנות קורה, כי התמונה הנראית מרשלמת במציאות נותנת בצילום את התרשמות הגרועות ביותר... על המצלמה מורכב ראי שנועד להדריך את החובב להעריך נכונה את התרשמות. שעה שכיוונתי את מצלמה, נשבה רוח חזקה שהפריעה לשיווי משקלה ועיוותה את התמונה. אם לא די בכך, הרי שנוספו שני יהודים שעברו הלוך ושוב לפני עדשת המצלמה, מבלי שעלה בידי להסביר להם את הטירדה שגרמו לי. משקרבו אלי סימנתי להם להתרחק, אך הדבר לא השפיע עליהם..."

חציבת אבנים במערת צדקיהו, ששימשו
להקמת " מגדל השעון" בשער יפו

בשער או בסביבתו. השער יכול לשמש אולי סמל למאבק שניטש בעיר בדורות האחרונים, בין שמרנות ומודרניזציה, ובין הישן והחדש - מאבק הבא לידי ביטוי תכוף בתמורות במראה השער ואופיו.

* * *

גם נוף האדם היה עד בדורות האחרונים לתמורות לא מעטות. על מלוא המשמעות של שינוים אלו קשה לנו לעמוד בשל ההסתייגות המסורתית של המוסלמים מ"צלם ותמונה", וכן בשל המגבלות הטכניות שאיפשרו אך בקושי לצלמים הראשונים להנציח דמויות בתנועה. אודות נוף האדם הססגוני של ירושלים במאה הקודמת מספר הנאואר:

"... פלחים הבאים מכל קצווי ארץ; חיילים תורכים בבגדים מרופטים; פקידים עם תרבושים אדומים בבגדים אירופים שלא לפי מידתם, לבושים מעילי שרד; נשות המקום בשמלות צבעוניות; אנשי כמורה עוטים גלימות שחורות ארוכות וכובעים בצורות שונות; יהודים לבושים קפטן וקפוטה; נשות האיכרים בשמלות כחולות וצעיפים לבנים על פניהן; בדואים עם חרבות מעוקמות ואקדחים גדולים ומירושנים למתניהם; צ'רקסים גבוהי קומה וזעופי פנים, יוונים מהארכיפלג, פרסים חובשי מגבעות חרוטיות המתמרות אלעל, ומטפחות ירוקות בשוליהן, כושים, ערבים, צוענים, איטלקים, צרפתים, מזרחים, אירופאים ואמריקאים. בקיצור אנשים ונשים מכל הגזעים הכיתות והדתות והמלבושים שבעולם ניפגשים כאן, כשהן מנסים לפלס דרכם בסמטאותיה הצרות של העיר".

לתאור זה, ניתן אולי עוד להוסיף את עולי הרגל שנהרו לירושלים במאה ה-19, והעניקו לה צביון ססגוני יוצא דופן, בעיקר לרגל הפסחא. מחד גיסא הגיעו עולי רגל מכל רחבי העולם המוסלמי, ואף מהודו כדי ליטול חלק בחגיגות נבי מוסא. מאידך גיסא, הגיעו אלפי צליינים נוצרים, אשר ביניהם בלטו עולי הרגל הרוסים(עד 1914), שנטלו חלק מרכזי בטקסי הדת של הכנסיה המזרחית, שעיקרם "טקס האש הקדושה" בכנסית הקבר, והטבילה בירדן. הם מסמלים אולי את הגל האחרון של עולי הרגל "האמיתיים" (להבדיל מתיירים), שהגיעו לירושלים בדרך לא דרך, על לבושם המיוחד, מטלטליהם ואמצעי התחבורה האופיניים להם; סוסים, כרכרות, ומעל לכל שיירות ארוכות של צליינים הנושאים את מצרכיהם על שכמם ולנים לא אחת תחת כיפת השמים... כל אלה מראות שהיו ואינם עוד.

שינוי קיצוני, הבא לידי ביטוי תכוף בתמונות שלפנינו, חל גם בבנינה של ירושלים שמחוץ לחומות, שראשיתו בשנות ה-60. עוד ב-1850 מעיד הנאואר, כי הבנינים שהיו מחוץ לחומות כללו רק את קבר דוד וביה"ס של הבישוף גובאט בסמוך, וכן את המעון של משפחת הקונסול פין בכרם אברהם. השנים שלאחר מכן אופיינו בתנופה רבתי של בניה מחוץ לחומות: ההתפתחות החשובה ביותר, כמובן, היתה בנינה של העיר החדשה שראשיתה ב-1860, עם יסוד משכנות שאננים, שבתיה הראשונים נראים היטב על רקע הסביבה השוממה. כן הדין לגבי בניני האכסניה הרוסית שהוקמו באותו זמן בערך על מגרש הרוסים.

הר הזיתים שהיה שומם כמעט לחלוטין עד שנות ה-70 של המאה הקודמת כוסה בהדרגה בבנינים שעיקרם כנסיות ומנזרים. ראשיתו בבנית הכנסיה הרוסית בפסגתו ב-1870, ולאחריו כנסית הפאטר נוסטר ב-1874, וכנסית מריה מגדלנה ב-1888 ורבות אחרות בהמשך.

שנוי לא פחות מרשים חל בנוף שמצפון לעיר העתיקה. בנינים בודדים, נבנו אמנם ע"י המוסלמים אמידים באזור זה החל משנות ה-60, עם גבור תנאי הבטחון במקום. אך הוא זכה לתנופה מחודשת עם יסוד המושבה האמריקאית (אמריקאן קולוני), שהוקמה ע"י אמריקאים ושבדים ב-1881. זמן לא רב לאחר מכן הוקם בי"הס הדומיניקאיני למקרא, בי"הס שמידט, סט. ג'ורג', ועימם צמחה בהדרגה ה"עיר המזרחית" שמחוץ לחומות.

בפרט חשוב נוסף: באלו הראשונות לא ניתן היה כמעט לצלם דמויות של אנשים בתנועתם עקב זמן החשיפה הממושך לו ניזקק הצלם. אם אנו פוגשים בדמויות, הן תמיד במצב סטאטי, כגון הזקיף התורכי בשער צ'ין (עמ' 179) או דמויות הפועלים בתמונות הסקר, הניראות בדרך כלל כשהן ניצבות ליד האתר המצולם.

לא כן בתמונות של בונפיס, בהן שזורים תארים חיים של דמויות ובעלי חיים. בונפיס נחשב לבולטים שבצלמי הרבע האחרון של המאה ה-19. צילומיו נדפסו בספרים רבים בתקופה זו. בעיקר נתפרסמו התמונות שעובדו לתחריטים לצורך הדפסתם, בספרו של לורט־ מסע במזרח" שהופיע ב-1884, והועתקו גם בספריו של פורטר, "ירושלים, בית לחם וביתניה" (1887).

עם אלבומי הצילומים החשובים שהופיעו ברבע האחרון של המאה הקודמת נימנה גם ספרו של תבוז שראה אור בשוויץ (לוזאן) בשנת 1888, מלווה בטקסט מאת פיליפ

הכותל המערבי – תחריט מספרו של לורטה, 1884, מעובד לפי תצלום של בונפיס (ר' למטה).

בריזל. להבדיל מקודמיו, שהוזכרו לעיל, התמונות מודפסות ממש (ולא מודבקות) אך ההדפסה אינה מצטיינת עדיין באיכותה. מאידך, לפנינו שני אלבומים רבי כמות מלווים בטקסט המתארים את כל ארץ ישראל. עיקר חשיבותו של ספר זה לנושא שלפנינו הוא אולי בתאור הבלתי אמצעי ששוטחים בפנינו הצלמים אודות הרפתקאו־ תיהם ותאור המכשולים העצומים שניצבו בפניהם בבואם לצלם בא"י של הימים ההם. מתאור זה ניתן, כמובן, להקיש לגבי דרכי העבודה והקשיים עימם נאלצו הצלמים להתמודד באותם הימים.

התמונות צולמו במסגרת מסע שערכה משפ' תבוז לארץ בשנת 1887. המסע החל ב-22 בפרואר וארך שישה חדשים. הם נדדו בארץ לאורכה ולרחבה, מלווים ע"י שלושה ערבים ומספר בהמות משא שנשאו את מטלטליהם. במשך תקופה זו הם חיו כבידואים לכל דבר, זאת לא רק מתוך מטרה לנדוד ממקום אחד למשנהו, אלא "כדי להתקרב לאוכלוסיה המקומית ולחדור לאותם המקומות האסורים בדרך כלל בשל קנאות התושבים".

הצלמים ניתקלו בקשיים רבים, זכו לא אחת למטר של אבנים מהערבים, שאף ניסו להציל את מטלטליהם. אך את הקשיים הגדולים ביותר הערימו השלטונות התורכיים, בין אם נבע הדבר מתוך רצון לסחיטת בקשיש או מתוך

הכותל המערבי כפי שצולם ע"י בונפיס ב-1877

הפטריארך הארמני ג׳שי מצלמיה
הראשונים של ירושלים

הספר לחוקר הצרפתי הנודע דה סוסי (שהתפרסם בעבודתו בקברי המלכים). הספר הופיע בשתי גירסאות: ההוצאה הגדולה בה 180 צילומים, והשניה בה 40 צילומים נבחרים בה השתמשנו. עבודתו של סלצמן נחשבה בזמנו כהישג אמנותי וטכני נדיר וחידוש מהפכני. הרב המכריע של הצלומים שהבאנו באלבום זה, צולמו ע"י צלמים עולי רגל או חוקרים שהגיעו לירושלים לזמן קצר יחסית לצורך עבודתם. הצילום הראשון שנעשה ע"י תושב ירושלים שהגיע לידינו, הנו זה של המוריסטאן ב-1861, מעשה ידי הפטריארך הארמני ג׳שי (Yessayi). ג׳שי היה מורהו של הצלם הארמני קריקוריאן שפתח את סטודיו הצילום הראשון בירושלים בשנות ה-60.

אוסף תמונות אחר שהרבינו להשתמש בו, הוא של ברגהיים. תמונות נדירות אלו, המצטיינות בדיופין, צולמו כנראה בשנים 1865-1875 אך לא עלה בידי להתחקות אחר זהות הצלם או התאריך המדויק. התמונות נרכשו לאחר מלחמת ששת הימים ע"י מר יאיר גורן מרוכל רחוב. הן היו במצב דהוי למדי וללא תאריך. ע"י תהליך מיוחד שופרה איכותן ללא הכר. מרבית התמונות הן מירושלים ורק בודדות מהן ממקומות אחרים בארץ (יפו, טבריה ועוד). על קדמותן המופלגת של תמונות אלו, אנו למדים הן ממראות ירושלים של הימים ההם, והן משיטות הצילום שהצריכו עדיין חשיפה ממושכת. די להתבונן בתצלום של מגדל פצאל ולראות את הדגל התורכי מתנופף ברוח, הנראה כ"גרש מתמשך" תוצאה של החשיפה הממושכת לה ניזקק הצלם. מצב דומה אנו רואים גם בתמונה מדרום מזרח (הר הזיתים), בהם החמורים (בשולי התמונה משמאל) נראים "בתנועתם" כשהם מותירים "צללית מתמשכת" מאחריהם.

על קדמות הצילומים, כאמור, ניתן ללמוד מהנופים שהונצחו ע"י ברגהיים; הר הזיתים נראה בשממונו, בטרם הוקמו במקום הכנסיות הרבות (הכנסיה הרוסית בא-טור הוקמה ב-1870, וזו של הפאטר נוסטר ב-1874).

גם התצלום מהר הזיתים (עמ׳ 23) נראה קדום ביותר, וכמוהו שער יפו (עמ׳ 46). נראה עם זאת כי התמונות לא צולמו באותה שנה. התצלום של כנסית הקבר מבריכת חזקיהו (עמ׳ 165), אינו קודם ל-1869, תאריך בו הוחלפה הכיפה הקודמת הפחוסה (עמ׳ 164), בכיפה הנוכחית, הנראית בתמונה. כן נראה ביה"כנ תפארת ישראל כבר לאחר השלמתו ב-1872.

ב-1860 ביקר בארץ הצלם ג׳והן אנטוני והנציח את נופיה של ירושלים מזווית בלתי שיגרתית. עבודתו ראתה אור ב-1861 בצורת אלבום ובו 12 תצלומים מלווים הסבר, שנקרא בשם "עיר האלוהים" (The City of Our Lord). מספר התצלומים פרי עבודתו שהכללנו באלבום, אינו רב אך כולם בעלי ענין יוצא דופן.

תרומה חשובה מאין כמוה לצלומי ירושלים הקדומים בכמות ובאיכות הם אלו של משלחת הסקר הבריטית בראשותו של צ׳ארלס וילסון, שצולמו ע"י מקדונאלד. אוסף צילומים מרהיב זה נעשה בטכניקה ובאיכות העולים אולי על כל מה שידוע לפני כן ואפשר שאף שנים רבות לאחר מכן. התמונות פורסמו בכרך מיוחד של הסקר (Ordnance Survey of Jerusalem), בעריכת וילסון, שראה אור ב-1865. מאחר ושיטת העברת התמונות לדפוס טרם נודעה, הודבקו התמונות בזו אחר זו באלבום רב מידות, דבר שתרם ללא ספק לאיכותן. חבל רק שמרבית הצילומים מתמקדים בפרטים טכנים וארכיטקטונים (כפי שהתחייב מהנושא), כשהם פוסחים כמעט לחלוטין על חיי היום יום של העיר ותושביה. אך גם כך, לפנינו אוצר בלום של נופי העיר ובניניה שרבים מהם השתנו בתכלית.

צלם אחר שקנה לו שם במאה הקודמת הוא בונפיס, שחי בלבנון. אלבומי התמונות שלו הופיעו החל מ-1877 ואף בהם התמונות "מודבקות". התמונות מצטיינות באיכותן האמנותית והטכנית, שסייעה להן בדרך כלל לעמוד בפני פגעי הזמן. התמונות ניבדלות מקודמותיהן

תוכן העניינים

(רשימת הצילומים)

עולי רגל בירושלים ובדרך אליה

17א- בדרך לירושלים: בכניסה לשער הגיא, 1894
17ב- בדרך לירושלים: בסמוך לאבו גוש, 1895
18א- עולי רגל בדרכם לירושלים מהר הזיתים
18ב- עולי רגל ליד שער שכם
19 - עולי רגל ליד האכסניה הפרנציסקאנית

ירושלים מהר הזיתים

20-21- ירושלים מהר הזיתים, 1865
22 - ירושלים מהר הזיתים, 1856
23 - ירושלים מכיוון דרום מזרח, 1870
24-25- ירושלים מכיוון מזרח - צילום אוויר, 1917

ירושלים מהר הצופים

26-27 - ירושלים מהר הצופים, 1865
28 - ירושלים מהר הצופים, 1893
29א- ירושלים מהר הצופים, 1895
29ב- ירושלים מסביבות הר הצופים, 1905

ירושלים מדרום

30-31- ירושלים מדרום, 1865

ירושלים מצפון

32-33- ירושלים מצפון, 1865
34א- ירושלים מצפון מערב, 1887
34ב- ירושלים מצפון מערב, 1905
35 - צפון ירושלים - מבט מסט. ג'ורג' דרומה

ירושלים מכיוון בריכת ממילא

36-37- ירושלים מבריכת ממילא, 1856
38 - ירושלים מכיוון בריכת ממילא, 1864
39 - חומות ירושלים מכיוון בריכת ממילא, 1893
40 - ירושלים מכיוון בריכת ממילא, 1910

ירושלים מדרום מערב

41 - ירושלים מדרום מערב, 1856
42 - חומות ירושלים מכיוון דרום מערב, 1870
43 - ירושלים מכיוון דרום מערב, 1893

החפיר בשער יפו

44 - החפיר בשער יפו, 1870
45א- החפיר בשער יפו ב-1898
45ב- הצעה לשחזור המקום

שער יפו מבחוץ

46-47- שער יפו, 1870
47 - תוחח במצודה מול שער יפו
48 - שער יפו, 1893
49 - שער יפו, 1896
50-51- שער יפו, 1900
52 - שער יפו, 1910
53 - שער יפו, 1910
54א- מוסלמים חוגגים בשער יפו
54ב- הסביל וסביבתו, 1912
55א- ג'מאל פשה עוזב את ירושלים
55ב- חצבא האוסטרי מגיע לירושלים

שער יפו וסביבתו (בתוך העיר)

56 - שער יפו מבט מתוך העיר, 1856
57 - שער יפו במבט מתוך העיר, 1910
58 - שער יפו במבט מתוך העיר, 1910
59 - מראה העיר בסמוך לשער יפו, 1893
60 - מלון גרנד ניו בסמוך לשער יפו, 1893
61 - שוק הירקות בחפיר של המצודה, 1910

רחבת שער יפו (מבחוץ)

62א- תחנת הכרכרות מול שער יפו, 1895
62ב- מוכר הכדים מול שער יפו, 1910
63 - מראה בסמוך לשער יפו, 1905
64 - השוק ברחבת שער יפו, 1905
65א- מבנים צפונה לשער יפו, 1910
65ב- הצבא הבריטי נכנס לירושלים, 1917
66 - מוכרי האבטיחים סמוך לשער יפו
67 - הדרך היוצאת משער יפו לבית לחם

המצודה (מגדל דוד)

68 - המצודה, 1865
69א- המצודה, 1865
69ב- המצודה, מבט מדרום, 1887
70 - מראה החפיר והמצודה, 1895
71 - מגדל פצאל, המצודה, 1870
72 - חיילים תורכים במצודה, 1905
73א- חיילים תורכים בכניסה למצודה
73ב- המצודה מכיוון מזרח, 1890
74א-ב- דבר הגנרל אלנבי לתושבי ירושלים
75 - חיילים תורכים בקישלה, 1905

קשת רובינזון והכותל

76 - מראה אזור הכותל 1894
77 - קשת רובינזון, 1865
78 - קשת רובינזון, 1893
79 - הכותל, 1865
80 - הכותל, 1877
81 - הכותל, 1900
82 - יהודים ליד הכותל
83 - "הכותל הקטן" ליד שער הברזל, 1865

הרובע היהודי

84 - בנינים ברובע היהודי, 1865
85 - שכונת המוגרבים והרובע היהודי ברקע
86 - בית הכנסת תפארת ישראל, 1905
87 - בית הכנסת יוחנן בן זכאי, 1915
88א- הרובע היהודי
88ב- רחוב ברובע היהודי, 1890
89א-ב-ג- הרובע היהודי
90 - יהודי עם מכשיר לניפוץ כותנה, 1887
91 - רב יהודי, 1893
92 - יהודים בירושלים, 1893
93 - יהודים בדרכם לבית הכנסת
94 - הקשת שהוקמה ע"י הקהילה היהודית
95 - יהודים ממתינים לבוא הקיסר, 1898

הר הבית

96 - הר הבית והרובע היהודי ברקע, 1861
97 - הר הבית והר הזיתים ברקע, 1861
98 - כיפת הסלע והר הבית, 1870
99 - כיפת הסלע מבפנים, 1865
100 - כיפת הסלע מבפנים, 1893
101 - מסגד אל אקצה, 1865
102 - מסגד אל אקצה מבפנים, 1894
103 - המינבר, 1893
104א- מוסלמי שותה מים בהר הבית
104ב- השער הכפול
105 - אורוות שלמה, 1893
106 - "האנטוניה" (בי"הס עומריה), 1870
107 - הפנה הדרומית מזרחית של הר הבית

דרך היסורים

108א- חצר מצודת האנטוניה, 1890
108ב- התחנה הראשונה בדרך היסורים, 1905
109 - רחוב בירושלים (האקה הומו), 1856
110 - קשת האקה הומו בשעת חשיפתה, 1864
111 - רחוב בירושלים (אקה הומו), 1900
112 - הצטלבות רח' יהושפט - רח' הגיא
113 - דרך היסורים בסמוך לאכסניה האוסטרית
114 - התחנה הרביעית בדרך היסורים, 1905
115 - התחנה החמישית בדרך היסורים, 1905

חשד שהם מרגלים, ואולי אף בשל "הפחד מפני התמונה" הנטוע בכל מוסלמי מסיבות דתיות. תהא הסיבה אשר תהא, הם נתקלו בהתנגדות רשמית להמשך עבודתם והתנכלות השלטונות על כל צעד ושעל.

לעתים קרובות הם נאלצו להשכים קום ולבצע את מלאכתם בחשאי, בעוד התושבים נמים את שנתם. הם אפילו הושמו במחבוש בהיותם בקיסריה, באשמה שהניחו מוקשים בים וכיוונו "תותחיהם" לכיוון הבתים (הכוונה כמובן למצלמותיהם). הם לא שוחררו ע"י שוביהם עד שלא פורקו מצלמותיהם לחלקים הקטנים ביותר, כדי לוודא שאין אלו כלי משחית..

הכומר בריזל שכתב את ההקדמה לספר מסכם את תאור המסע ותוצאותיו במילים אלו:

> "אם להוסיף לכל אלו את הקשיים האוביקטיבים האחרים, כגון החום המעיק, המחסור במים וקרני השמש היוקדות, הצבע הכחול העז השולט בכל, הצבע הלבן של הבנינים וגדרות הקקטוס הגבוהים המסתירים את הנוף, הרי שניתן להעריך את היכולת וההתמדה שגילה תבוז, כדי להביא את מלאכתו לידי סיומה..."

אחד מאלבומי הצילומים הנפוצים והיפים ביותר בסוף המאה הקודמת יצא בצרפת ב-1893 תחת הכותרת "ארץ הקודש". באלבום למעלה מ-300 תמונות המתארות את א"י, ומהן שאף מוקדשות לארצות השכנות, אך ירושלים זוכה בספר לדגש מיוחד. הספר נערך מנקודה ראות ציונית, שכן החל מ-1882, הפכה העליה לרגל מצרפת לארץ הקודש לנחלת הכלל, כפי שמציין העורך בהקדמתו. על אף אופיו המגמתי של הספר, אין הוא מצטמצם לאתרים נוצרים, והוא כולל מבחר מגוון מאין כמוהו ממראות הארץ, תושביה, עיסוקיהם, אורח חייהם ולבושם. האלבום מצטיין בתמונות מאירות עיניים והוא זכה למהדורות אחדות ואף הופיע במספר שפות.

דע עקא, לא כל התמונות מקוריות, ומהן שלקוחות מבונפיס מבלי שהמחברים טרחו לציין את המקור (ר' למשל שער שכם וקבר רחל).

מרבית התמונות והספרים שפורסמו בסוף המאה הקודמת על א"י, התרכזו במקומות הקדושים לנוצרים וכזהו גם ספרם של ונסאן, לי ובין "בעקבות איש הגליל" שראה אור בארצות הברית ב-1894. כפי שמעיד השם, היה עיקר מעינם של המחברים ללכת בעקבות ישו, ולצלמם, על פי הסדר הכרונולוגי המופיע בכתבי הקודש הנוצרים. הסדר ערוך על כן לפי מסעותיו של ישו, והרציפות הגיאוגראפית נקטעת בשל כך לעתים קרובות. באלבום זה כקודמו, מתוארים בהרחבה נופי א"י, ומוקדש בה מקום חשוב לחיי היומיום של תושבי הארץ על עיסוקיהם, והוא דומה למדי בקווים כללים לקודמו, אך בניגוד לו, הוא מצטיין במקוריותו. לקראת סוף המאה הקודמת, מופיעות הגלויות הראשונות של א"י. בין הגלויות בולטות באיכותן ה"גלויות הכפולות" (ר' עמ' 244), אשר בהתבוננות בעזרת מכשיר מיוחד הנקרא סטריאוסקופ הן נתנו מראה תלת מימדי. בעיקר התפרסמו הגלויות שיוצרו ע"י "אנדרווד" באר"הב (החל מראשית שנות התשעים של המאה הקודמת) והן מפתיעות באיכותן הגבוהה. אף בהן נושאים מגוונים מחיי היום יום של תושבי ירושלים וא"י בכלל.

גלויות אחרות, יוצרו אף הן למאות, החל מסוף המאה הקודמת, ומשמשות מקור חשוב להכרת נופי ירושלים של ימים עברו, אלא שלא הרבינו להשתמש בהן בשל איכותן הירודה בדרך כלל.

הכללה זו אינה יפה, כמובן, לגבי העבודה רבת האיכות והכמות של ה"אמריקן קולוני", שנוסדה באופן רשמי ב-1898, עם ביקור וילהלם השני בירושלים. בין צלמיה החשובים היו לארסן, וסטר ומאוחר יותר מאטסון. מבחינת כמות התמונות, ואיכותן האמנותית והטכנית הן עולות בערכן לא רק על כל מה שנעשה לפני כן, אלא במקרים רבים אף על העבודות הנעשות בימינו.

כ-20.000 נגטיבים מנופי הארץ נמצאים כיום בספריית הקונגרס בושינגטון וידועים בשם אוסף מאטסון.

אחד מהאוספים שהוכללו בספר זה, שטרם פורסמו, לפי מיטב ידיעתנו, הם צילומיו של הורנשטין. הצילומים נמצאו מוזנחים במרתפי הכנסיה האנגליקאנית; מהם רבים בלתי שיגרתים ובעלי ענין רב והם רואים כאן אור לראשונה.

א.ש.

בדרך לירושלים

למטה: בכניסה לשער הגיא, 1894
משמאל: בסמוך לאבו גרש, 1900

ON THE WAY TO JERUSALEM:

BELOW: ENTRANCE TO BAB EL WAD 1894
LEFT: AT KIRYAT - YEARIM (ABU-GOSH) 1900

116 – דרך היסורים בסמוך לתחנה השישית
117 – התחנה השביעית בדרך היסורים, 1856
118 – התחנה השמינית בדרך היסורים, 1905
119 – התחנה התשיעית בדרך היסורים, 1894

כנסיית הקבר

120 – חזית כנסיית הקבר, 1870
121 – כיפות כנסיית הקבר, 1861
122 – הכניסה לכנסיית הקבר, 1861
123 – מגדל כנסיית הקבר, 1865
124 – השומרים המוסלמים בכניסה לכנסיית הקבר
125 – קפלת הלנה בכנסיית הקבר, 1900
126 – החזקרים וינסאן ואבל בכנסיית הקבר, 1910
127 – כניסה קדומה לכנסיית הקבר, 1865
128 – כנסיית הקבר ממזרח, 1893
129 – עולי רגל ביום הדקל הקדוש

המוריסטאן וסביבתו

130-131 – המוריסטאן, 1861
132 – חורבות המוריסטאן, 1887
133 – הכניסה לכנסיית סט. מריה לטינה, 1865
134 – כנסיית סט. מריה לטינה
135 – חצר עמודים מהתקופה הצלבנית
136 – המוריסטאן וכנסיית הגואל, 1905
137 – המוריסטאן וסביבתו, 1905
138 – שרידי קשת קדומה, 1865
139 – קשת קדומה בכנסיית אלכסנדר, 1890

מראה פני העיר

140 – צפון מערב העיר, 1842
141 – הרובע הנוצרי, 1856
142 – ירושלים מצפון מערב, 1870
143א-ב – ירושלים – מבט מזרחה, 1910
144 – ירושלים מסט. אנה, 1870
145 – דרום מערב העיר מכנסיית הקבר
146 – מראה אזור מנזר האחיות ציון, 1893
147 – צפון מערב ירושלים מסביבות שער שכם

רחובות ושווקים

148 – הרחוב בסמוך ל"אנטוניה", 1865
149 – רחוב בירושלים, 1900
150 – סביל ברחוב אל ואד, 1865
151 – נושא המים בירושלים, 1893
152א – רחוב דוד, 1895
152ב – רחוב הנוצרים, 1895
153 – שוק חאן אל זית, 1905
154 – שוק הצורפים
155 – סבל, 1905
156א – מוכרות ירקות
156ב – שוק הכותנה, 1890
157 – שוק הכותנה, 1924
158א – נשים שוקלות חטה
158ב – נשים טוחנות קמח, 1890
159א – מוכר הפיתות
159ב – מעשני הנרגילה בעיר העתיקה
160 – בית קפה בעיר העתיקה, 1923
161 – רחוב בעיר העתיקה, 1923

בעלי מלאכה בעיר העתיקה

162א – חלפן כספים בעיר העתיקה
162ב – אורג בעיר העתיקה
163א – נושא המים בעיר העתיקה
163ב – מוכר המשקאות בעיר העתיקה

בריכות המים בירושלים

164 – בריכת חזקיהו, 1865
165 – בריכת חזקיהו, 1870
166-167 – בריכת ישראל, 1865

כנסיות ומנזרים

168 – כנסית סט. אנה מבירכת ישראל, 1865
169 – כנסית סט. אנה 1893
170 – הכנסיה האנגליקאנית
171 – בכנסיה לפטריארכיה הארמנית, 1894
172 – הכנסיה הארמנית, 1893
173 – הקפלה המוקדשת ליעקב בכנסיה הארמנית
174 – חדר הסעודה האחרונה, 1900

קבר דוד

175 קבר דוד, 1900
176א – קבר דוד, 1865
176ב – קבר דוד המדומה
177 – קבר דוד

שערי ירושלים

178 – שער ציון, 1856
179 – שער ציון, 1870
180א – מראה האזור בסביבות שער האשפות
180ב – שער האשפות, 1905
181א – שער האשפות, 1905
181ב – שער האשפות – תקופת המנדט
182א – שער האשפות מבפנים, 1905
182ב – שער האשפות מבפנים, 1905
183 – גמלים בסמוך לשער האשפות, 1905
184 – שער הרחמים, 1870
185 – שער הרחמים, 1893
186 – שער הרחמים, 1887
187 – שער האריות, 1856
188א – שער האריות, 1865
188ב – שער האריות, 1870
189 – מוסלמים ליד שער האריות, 1895
190 – שער הורדוס, 1856
191א – שער הורדוס וסביבתו, 1900
191ב – שוק הצאן ליד שער הורדוס
192 – שער שכם, 1856
193א – שער שכם, 1877
193ב – שער שכם, 1912
194 – שער שכם מבפנים, 1890

צפון העיר

195א – מערת ירמיהו, 1856
195ב – מערת ירמיהו, 1890
196א – קברי המלכים, 1856
196ב – קברי המלכים, 1890

בריכת הסולטאן

197 – הסביל בסמוך לבריכת הסולטאן, 1856
198-199 – שוק הבהמות בבריכת הסולטאן, 1900
200 – שוק הבהמות בבריכת הסולטאן, 1905

גיא בן הינום

201 – גיא בן הינום ומשכנות שאננים
202א – גיא בן הינום, 1912
202ב – גיא בן הינום (חקל דמא), 1870

כפר השילוח

203 – קברים קדומים בכפר השילוח, 1856
204 – כפר השילוח, 1890
205 – שכונת "עזרת נידחים" בכפר השילוח

עין רוגל וסביבתו

206 – עין רוגל, 1890
207 – עין רוגל, 1893
208 – בריכת השילוח, 1870
209א – כפר השילוח ועיר דוד, 1865
209ב – משלחת פרקר בעיר דוד, 1910

קברי עמק יהושפט

210 – קברי עמק יהושפט, 1865
211 – קברי עמק יהושפט, 1870
212 – מצבת קבר אבשלום, 1870
213 – קבר בני חזיר, 1922
214 – בית העלמין היהודי- הר הזיתים, 1887

הר הזיתים

215 – הר הזיתים, 1861
216 – הר הזיתים, 1870
217 – גת שמנים, 1870
218 – הר הזיתים, 1894
219 – כנסית מריה מגדלנה, 1894
220 – מגדל הכנסית הרוסית בבנינו, 1880
221 – השומר במסגד העליה
222 – הר הזיתים – מבט מזרחה, 1905
223א – בדואים סמוך לבית פגי
223ב – ביתניה, 1900
224 – אוגוסטה ויקטוריה, 1905
225 – הנחת אבן הפנה לאוניברסיטה העברית, 1924

נוף האדם

226א – הפטריארך היווני אורתודוכסי
226ב – כמרים ארמנים בשעת תהלוכה דתית
227 – נזירים פרנציסקאנים בירושלים, 1905
228 – צוענים בירושלים, 1905
229 – מצורעים בירושלים, 1905
230 – הקוואס האמריקאי, 1905

רוסים בירושלים

231 – הקוואס הרוסי, 1900
232 – אנשי הקונסוליה הרוסית, 1911
233 – שעשועי הפמליה הרוסית, 1911
234א – תהלוכת עולי רגל רוסים, 1905
234ב – עולי רגל רוסים ליד הכנסיה בעמק המצלבה
235א – מלחים רוסים, 1905
235ב – עולי רגל רוסים בתחנה הרכבת, 1905
236 – עולה רגל רוסי עם "האש הקדושה", 1910

קבר רחל

237 – קבר רחל, 1877
238א-239א שיירת ארמנים ליד קבר רחל
238ב – קבר רחל, 1904
239ב – בכניסה לקבר רחל, 1913
240 – קבר רחל, 1905

PILGRIMS ARRIVING AT CASA NOVA 1880 עולי רגל מגיעים לאכסניה הפרנציסקאנית

PILGRIMS APPROACHING THE CITY
FROM THE MOUNT OF OLIVES

עולי רגל בדרכם לירושלים
מכיוון הר הזיתים

PILGRIMS AT THE DAMASCUS GATE
TURN OF THE CENTURY

עולי רגל ליד שער שכם
ראשית המאה

JERUSALEM FROM THE MOUNT OF OLIVES 1865

ירושלים מהר הזיתים 1865

JERUSALEM FROM THE SOUTH–EAST 1870 ירושלים מכיוון דרום מזרח

JERUSALEM FROM THE MOUNT OF OLIVES 1856 ירושלים מהר הזיתים

AERIAL VIEW OF JERUSALEM FROM EAST 1917

ירושלים בצילום אויר ממזרח 1917

JERUSALEM FROM MOUNT SCOPUS 1865

ירושלים מהר הצופים 1865

JERUSALEM FROM MOUNT SCOPUS 1895 ירושלים מהר הצופים

JERUSALEM FROM THE NORTH 1905 ירושלים מסביבות הר הצופים

28. JERUSALEM FROM MOUNT SCOPUS 1893 ירושלים מהר הצופים

JERUSALEM FROM THE SOUTH 1865

ירושלים מדרום 1865

JERUSALEM FROM THE NORTH 1865

ירושלים מצד צפון 1865

VIEW FROM ST. GEORGE SOUTHWARD 1905 צפון ירושלים – מבט מסט. ג'ורג' דרומה

JERUSALEM FROM THE NORTH-WEST 1887 ירושלים מצפון מערב

JERUSALEM FROM THE NORTH-WEST 1905 ירושלים מצפון מערב

37 JERUSALEM FROM MAMILLA POOL 1856

ירושלים מבריכת ממילא 1856

CITY WALLS FROM MAMILLA POOL 1893 חומות ירושלים מכיוון בריכת ממולא

CITY WALLS AND MAMILLA POOL
LITHOGRAPH FROM A PHOTOGRAPH BY PIEROTTI 1864

ירושלים מכיוון בריכת ממילא
הדפס אבן לפי צלום של פירוטי, 1864

CITY WALLS FROM THE SOUTH-WEST 1856 ירושלים מדרום מערב

JERUSALEM FROM MAMILLA POOL 1910 ירושלים מכיוון בריכת ממילא

JERUSALEM FROM THE SOUTH-WEST

1895

ירושלים מכיוון דרום מערב

CITY WALLS FROM THE SOUTH-WEST 1870 חומות ירושלים מכיוון דרום מערב

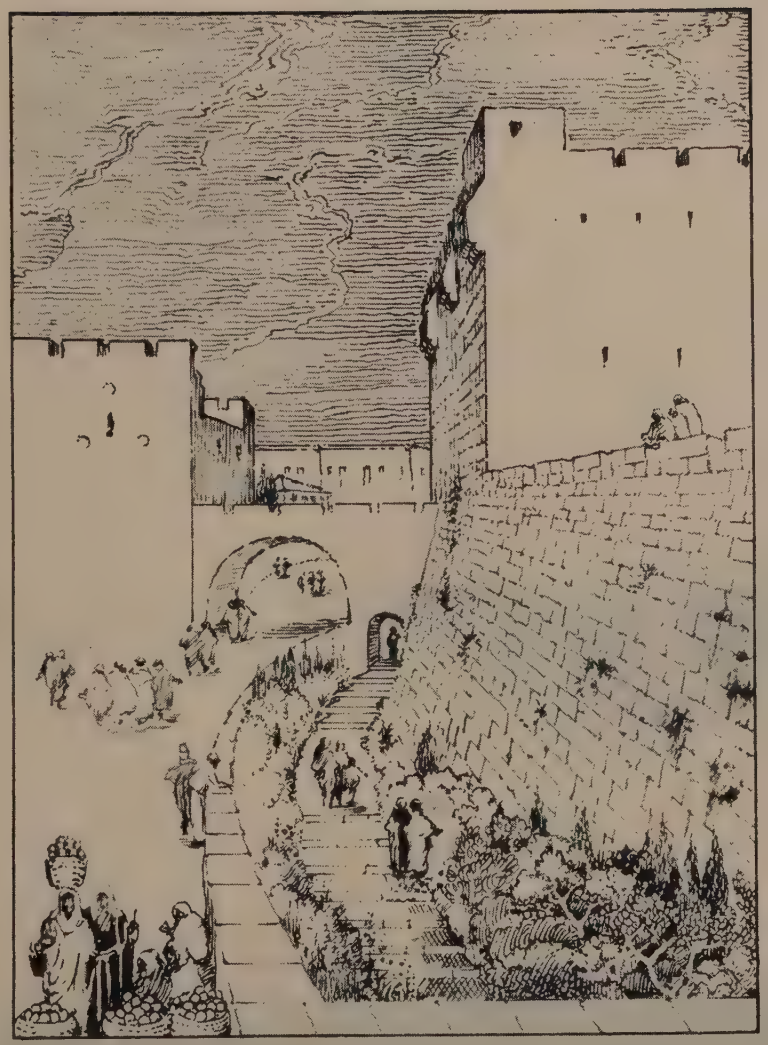

הצעה לשחזור המקום שנעשה ב- 1920
ע"י החברה למען ירושלים

SUGGESTED RECONSTRUCTION OF THE MOAT
BY THE PRO-JERUSALEM SOCIETY, 1920

החפיר בשער יפו טרם סתימתו ב- 1898

THE MOAT BEFORE THE BREACH WAS MADE IN 1898

MOAT AND WALL BETWEEN JAFFA GATE AND CITADEL 1870 החפיר בשער יפו, והקיר המחברו עם המצודה טרם פריצתו

A TURKISH CANON
IN THE CITADEL
FACING JAFFA GATE

תותח תורכי בחומת
המצודה הפונה
לשער יפו
(פרט מונדל)

JAFFA GATE 1896 שער יפו

JAFFA GATE 1893 שער יפו

JAFFA GATE 1900

שער יפו 1900

JAFFA GATE 1910 שער יפו

JAFFA GATE 1910 שער יפו

ג׳מאל פשה עוזב את ירושלים
בדרכו לתעלת סואץ

GAMAL PACHA LEAVES
JERUSALEM FOR
THE SUEZ CANAL

1916

הצבא האוסטרי מגיע לירושלים 1915

THE AUSTRIAN ARMY ARRIVES
IN JERUSALEM

MOSLEM CELEBRATION AT JAFFA GATE מוסלמים חוגגים בשער יפו

THE FOUNTAIN AND ENVIRONS 1912 הסביל וסביבתו

57 JAFFA GATE VIEWED FROM THE CITY 1910 שער יפו במבט מתוך העיר

JAFFA GATE (FROM INSIDE) 1856 שער יפו (מבט מתוך העיר)

SCENE NEAR JAFFA GATE 1893 מראה העיר בסמוך לשער יפו

JAFFA GATE VIEWED FROM THE CITY 1910 שער יפו במבט מתוך העיר

VEGETABLE MARKET IN THE MOAT OF THE CITADEL 1905

שוק הירקות בחפיר של המצודה

GRAND-NEW HOTEL NEAR JAFFA GATE 1893 מלון גרנד ניו בסמוך לשער יפו

VIEW OUTSIDE THE CITADEL 1905 מראה בסמוך לשער יפו והמצודה

תחנת הכרכרות
מול שער יפו

CAB-STAND
IN FRONT OF
JAFFA GATE

מוכר הכדים מול
שער יפו

POTTERY DEALER
IN FRONT OF
JAFFA GATE

מבנים צפונה לשער יפו
BUILDINGS NORTH
OF JAFFA GATE
1910

הצבא הבריטי נכנס
לירושלים
BRITISH TROOPS
ENTERING JERUSALEM
1917

MARKET OUTSIDE JAFFA GATE 1905 השוק ברחבת שער יפו

THE ROAD LEADING FROM JAFFA GATE TO BETHLEHEM 1894

הדרך היוצאת משער יפו לבית לחם

WATERMELON MARKET OUTSIDE JAFFA GATE 1905 מוכרי האבטיחים סמוך לשער יפו

המצודה וסביבתה

THE CITADEL AND ITS ENVIRONS

1865

THE CITADEL FROM THE SOUTH 1887 המצודה, מבט מדרום

THE CITADEL 1865 המצודה

PHASAEL TOWER 1870 מגדל פצאל, המצודה

VIEW OF THE CITADEL AND THE MOAT FROM THE TOP OF JAFFA GATE

1895

מראה החפיר והמצודה מהחומה מעל שער יפו

TURKISH SOLDIERS AT THE ENTRANCE TO THE CITADEL

חיילים תורכים לרגלי המצודה

THE CITADEL FROM THE CITY

1490

המצודה מכיוון מזרח

TURKISH SOLDIERS IN THE CITADEL 1900 חיילים תורכים במצודה

TURKISH SOLDIERS IN THE BARRACK SQUARE ("KISHLE") 1905 מסדר חיילים תורכים בקישלה

דבר הגנרל אלנבי
לתושבי ירושלים

GENERAL ALLENBY
ADDRESSING JERUSALEM
INHABITANTS AFTER
OCCUPATION OF THE CITY

1917

ROBINSON'S ARCH

1865

קשת רובינסון

VIEW OF THE WAILING WALL AND THE MOGHREBIN QUARTER 1894

מראה אזור הכותל ושכונת המוגרבים

THE WAILING WALL 1865 הכותל

ROBINSON'S ARCH 1893 קשת רובינסון

THE WAILING WALL 1900 הכותל

THE WAILING WALL 1877 הכותל

PART OF WESTERN WALL NEAR THE IRON GATE 1865

הכותל הקטן ליד שער הברזל

JEWS NEAR THE WAILING WALL

יהודים ליד הכותל

HOUSES OF THE JEWISH QUARTER (OPPOSITE ROBINSON'S ARCH) בנינים ברובע היהודי (מול קשת רובינסון)

1865

BEN ZACCAI SYNAGOGUE IN THE JEWISH QUARTER 1915

בית הכנסת ר' יוחנן בן זכאי

TIFERET ISRAEL SYNAGOGUE IN THE JEWISH QUARTER 1905 בית הכנסת תפארת ישראל

הרובע היהודי

THE JEWISH QUARTER

THE JEWISH QUARTER

הרובע היהודי שנות העשרים

STREET SCENE IN THE JEWISH QUARTER 1890

רחוב ברובע היהודי

JEWISH RABBI 1893 רב יהודי

A JEWISH COTTON CLEANER 1887 יהודי עם מכשיר לניפוץ כותנה

JEWS ON THEIR WAY TO THE SYNAGOGUE 1920 יהודים בדרכם לבית הכנסת

JEWS IN JERUSALEM 1893 יהודים בירושלים

THE JEWISH COMMUNITY EXPECTING WILHELM II

1898

הקהילה היהודית ממתינה לבואו של הקיסר וילהלם השני

A TRIUMPHAL ARCH BUILT BY THE JEWISH COMMUNITY IN HONOUR OF WILHELM II

1898

הקשת שהוקמה ע"י הקהילה היהודית
לכבוד ביקור הקיסר

THE TEMPLE MOUNT WITH THE MOUNT OF OLIVES IN THE BACKGROUND

1861

הר הבית והר הזיתים ברקע

THE TEMPLE AREA WITH THE JEWISH QUARTER IN THE BACKGROUND 1861

הר הבית והרובע היהודי ברקע

INTERIOR OF THE DOME OF THE ROCK 1865 כיפת הסלע מבפנים

THE DOME OF THE ROCK AND THE TEMPLE AREA FROM THE NORTH-EAST 1870

כיפת הסלע והר הבית מצפון מזרח

THE MOSQUE OF EL AKSA 1865 מסגד אל אקצה

כיפת הסלע; הכניסה למערה במעבה הסלע

1893

INTERIOR OF THE DOME OF THE ROCK

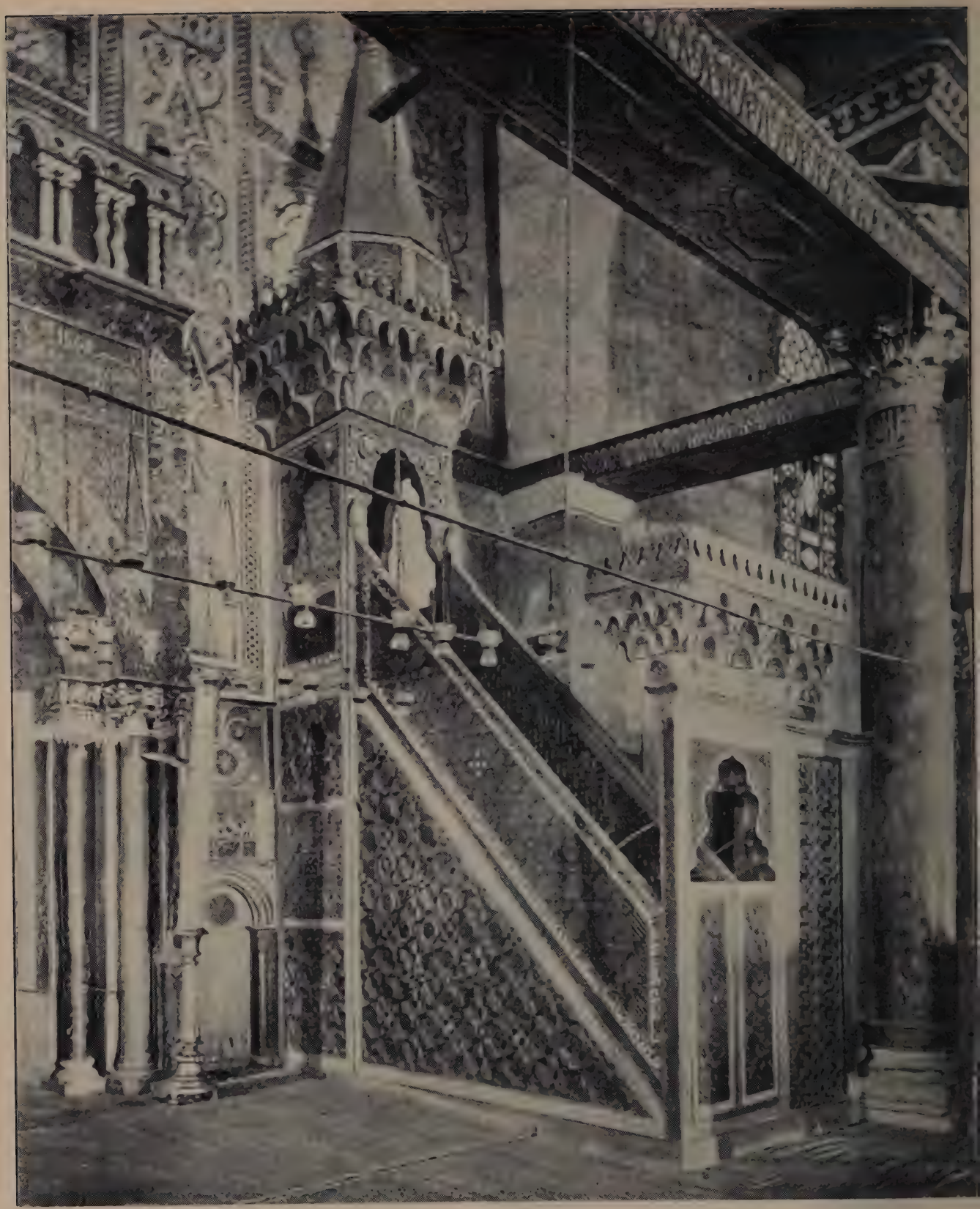

103 MINBAR OF EL AKSA MOSQUE 1893 המינבר באל אקצה

INTERIOR OF EL AKSA MOSQUE

1893

מסגד אל אקצה

SOLOMON'S STABLES 1893 אורוות שלמה

MOSLEM DRINKING WATER IN THE TEMPLE AREA 1910

מוסלמי שותה מים בהר הבית

השער הכפול
THE DOUBLE GATE

הפנה הדרומית מזרחית של חומת הר הבית

SOUTH-EAST PINNACLE OF THE TEMPLE ENCLOSURE
1910

101

ANTONIA FORTRESS (OMARIYA SCHOOL) 1870 "האנטוניה" (בי"הס עומריה)

VIA DOLOROSA - ECCE HOMO 1856 רחוב בירושלים (האקה הומו)

COURTYARD OF THE ANTONIA FORTRESS 1890 חצר מצודת האנטוניה

FIRST STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA 1905 התחנה הראשונה בדרך היסורים

VIA DOLOROSA - ECCE HOMO ARCH 1900 רחוב בירושלים (אקה הומו)

ECCE HOMO ARCH DURING THE DIGGING
LITHOGRAPH FROM A PHOTOGRAPH BY PIEROTTI, 1864

קשת האקה הומו בשעת חשיפתה
חדפס אבן לפי צלום של פירוטי, 1864

THE VIA DOLOROSA NEXT TO THE AUSTRIAN HOSPICE 1900 דרך היסורים בסמוך לאכסניה האוסטרית

THIRD STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA

LITHOGRAPH FROM 1856

הצטלבות רח' יהושפט – רח' הגיא

ציור נדיר זה מראה כיצד נראה המקום טרם הקמת
האכסניה האוסטרית בפנת רח' הגיא – דרך היסורים

FIFTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA 1905

התחנה החמישית בדרך היסורים

FOURTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA 1905 התחנה הרביעית בדרך היסורים

התחנה השביעית בדרך היסורים

VIA DOLOROSA - NEAR THE SEVENTH STATION OF THE CROSS

בהדפס אבן נדיר זה, אחד מעמודי הקארדו ששרדו במקום

IN THIS RARE LITHOGRAPH ONE OF THE COLUMNS OF THE CARDO CAN BE SEEN

VIA DOLOROSA - NEAR THE SIXTH STATION OF THE CROSS 1905

דרך היסורים בסמוך לתחנה השישית

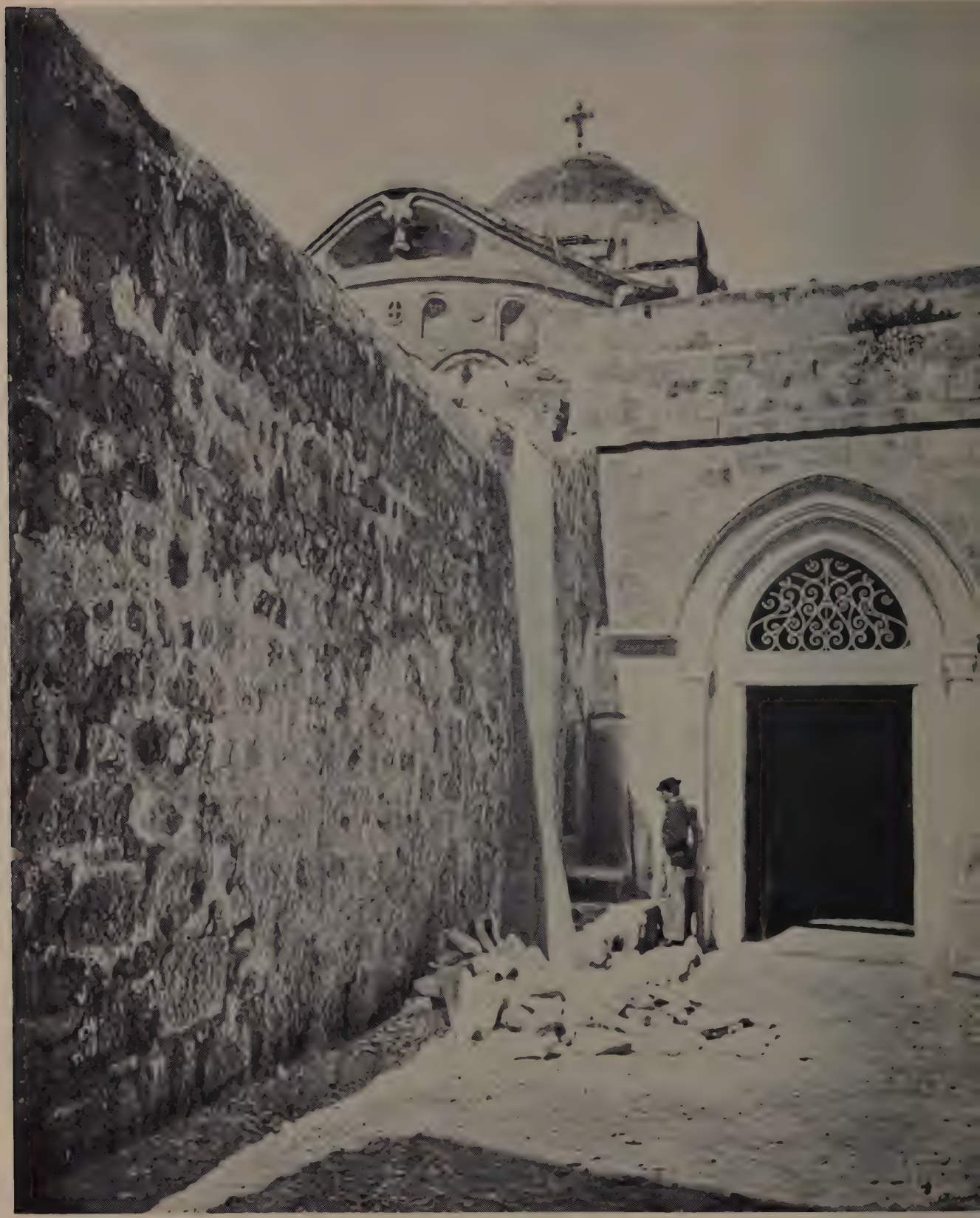

119 NINTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA 1894
(ENTRANCE TO THE COPTIC CONVENT)

התחנה התשיעית בדרך היסורים
(הכניסה למנזר הקופטי)

EIGHTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA 1905

התחנה השמינית בדרך היסורים

DOMES OF THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE 1861

כיפות כנסית הקבר

CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE 1870 חזית כנסית הקבר

ENTRANCE TO THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE 1861 הכניסה לכנסית הקבר

TURKISH GUARDS IN THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE

1893

השומרים המוסלמים בכניסה לכנסית הקבר

OLD ENTRANCE TO THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE 1865 כניסה קדומה לכנסית הקבר

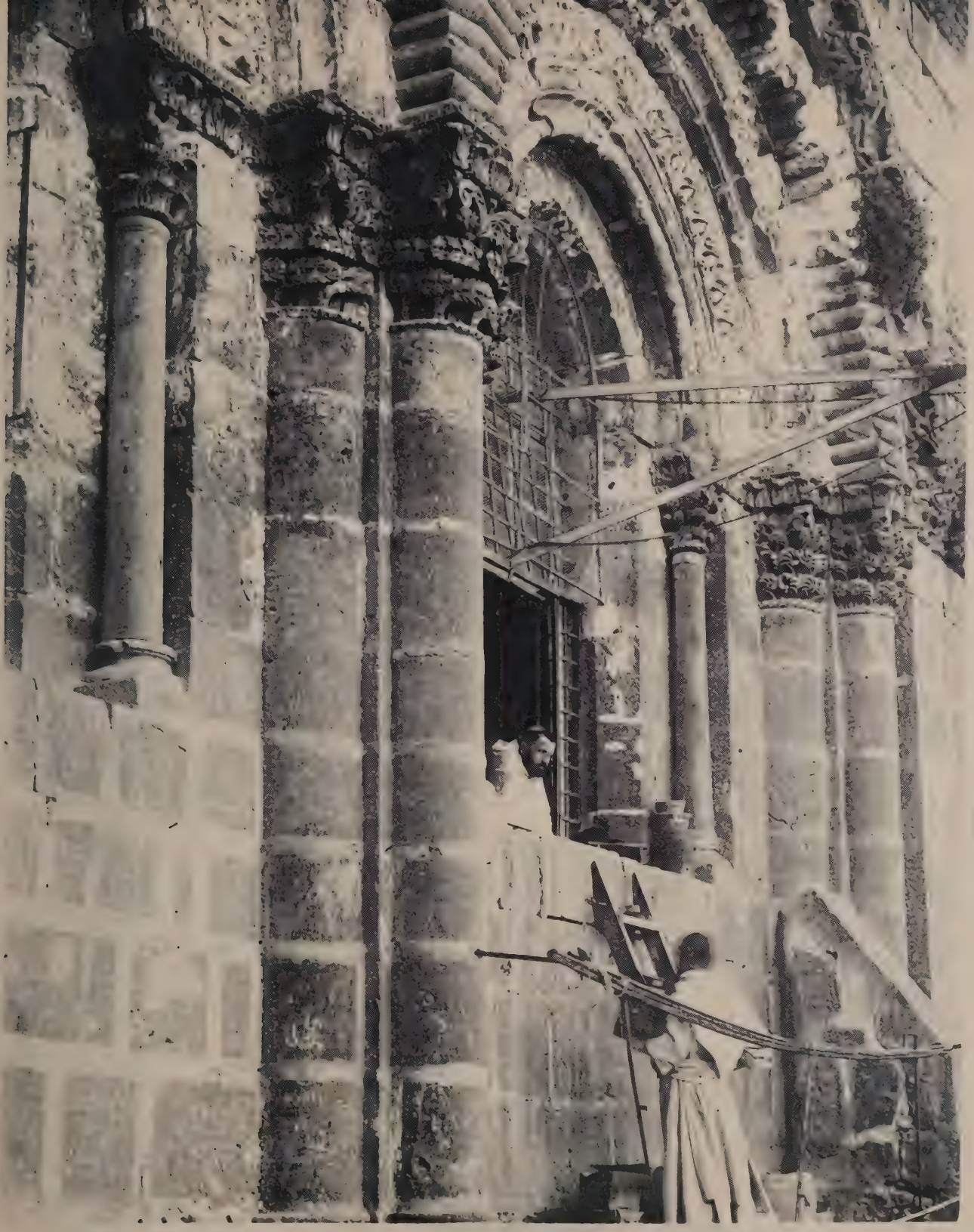

THE EMINENT SCHOLARS VINCENT AND ABEL AT WORK IN THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE

1910

החוקרים הדגולים וינסאן ואבל בשעת עבודתם בכנסית הקבר

126

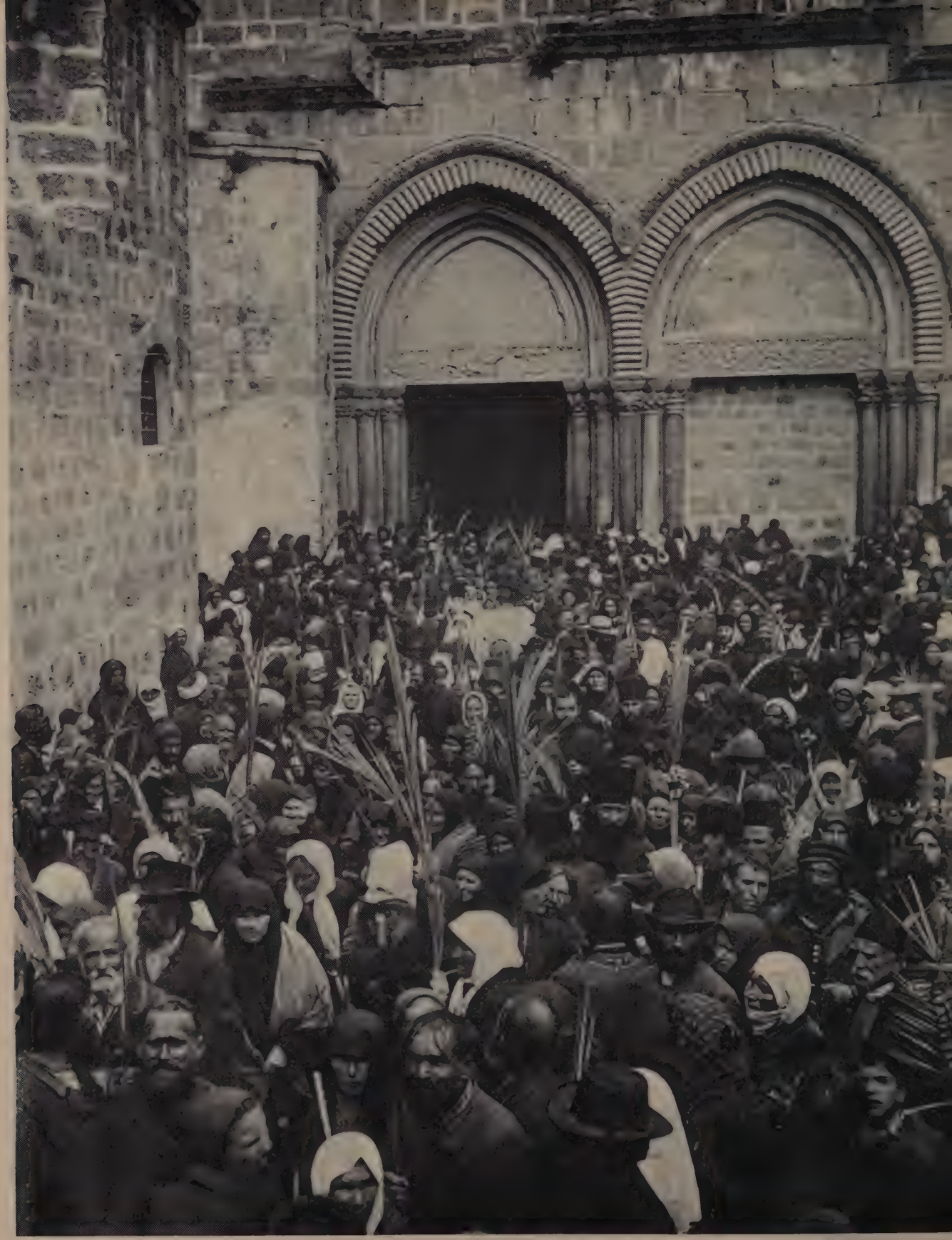

PILGRIMS IN FRONT OF THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE ON PALM SUNDAY

עולי רגל בחצר כנסית הקבר ביום הדקל המקודש

128

CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE FROM THE EAST 1893 כנסית הקבר ממזרח

המוריסטאן וכנסית
הקבר ברקע

THE MURISTAN
1861

ENTRANCE TO THE CHURCH OF ST. MARY LATINE 1865

הכניסה לכנסיית סט. מריה לטינה

RUINS OF THE MURISTAN 1887 חורבות המוריסטאן

חצר עמודים מהתקופה הצלבנית (כיום בכנסית הגואל) 1880-90 CLOISTER FROM CRUSADERS' TIME

THE CHURCH OF ST. MARY LATINE (CHURCH OF THE REDEEMER) 1880-90

כנסיית סט. מריה לטינה (כנ. הגואל)

THE MURISTAN AND ENVIRONS 1905 המוריסטאן וסביבתו

THE MURISTAN AND THE CHURCH OF THE REDEEMER 1905

המוריסטאן וכנסית הגואל

OLD ARCH IN RUSSIAN HOSPICE 1890 קשת קדומה באכסניית אלכסנדר

REMAINS OF AN OLD ARCH
TODAY IN THE RUSSIAN HOSPICE OF ALEXANDER

1865

שרידי קשת קדומה
משולבת כיום באכסניית אלכסנדר

VIEW OF THE CITADEL FROM THE CHRISTIAN QUARTER 1856 מבט על המצודה מכיוון הרובע הנוצרי (שלא היה עדיין מיושב ברובו)

NORTH-WEST QUARTER OF THE CITY
(CHRISTIAN QUARTER)
ENGRAVING BY TIPPING 1842

צפון מערב העיר (הרובע הנוצרי)
צירור מאת טיפינג 1842

JERUSALEM - GENERAL VIEW EASTWARD 1910

ירושלים במבט כללי לכיוון מזרח

JERUSALEM FROM THE NORTH-WEST 1870 ירושלים מצפון מערב

SOUTH-WEST PART OF THE CITY VIEWED FROM THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE

1893

מראה דרום מערב העיר מאזור כנסית הקבר

JERUSALEM FROM THE CHURCH OF ST. ANNE

IN THE BACKGROUND THE JEWISH QUARTER AND
THE SYNAGOGUE TIFERET ISRAEL

1870

נוף ירושלים מכיוון כנסית סט. אנה

ברקע נראה הרובע היהודי וביהכ"נ תפארת ישראל

NORTH-WEST QUARTER OF THE CITY FROM DAMASCUS GATE 1893

צפון מערב ירושלים מסביבות שער שכם

146 SISTERS OF SION CONVENT AND ENVIRONS 1893 מראה אזור מנזר האחיות ציון

149 STREET IN JERUSALEM 1893 רחוב בירושלים

STREET LEADING FROM THE LIONS' GATE TO THE VIA DOLOROSA 1865

רחוב בסמוך ל"אנטוניה"

שים לב לרחוב שלא היה עדין מרוצף

151 WATER CARRIER IN JERUSALEM 1893 נושא המים בירושלים

FOUNTAIN IN EL-WAD STREET 1865 סביל ברחוב אל ואד

THE BAZAAR KHAN-EZ-ZAIT 1905 שוק חאן אל זית

רחוב דוד
DAVID STREET
1900

רחוב הנוצרים
THE CHRISTIANS STREET
1900

PORTER 1905 סבל

BAZAAR IN JERUSALEM – TURN OF THE CENTURY

שוק הצורפים בראשית המאה

GALLERY LEADING TO THE COTTON GATE 1924 שוק הכותנה

מוכרות הכרובית
(מכפר השילוח)
WOMEN FROM SILOAM
SELLING VEGETABLES

GALLERY LEADING TO THE COTTON GATE 1890

שוק הכותנה

מוכר הפיתות 1920
ARABS SELLING BREAD

מעשני הנרגילה בעיר העתיקה 1920

CAFÉ CUSTOMERS
SMOKING NARGHILEHS 1920

נשים שוקלות חטה
WOMEN WEIGHING CORN

נשים טוחנות קמח
WOMEN GRINDING FLOUR

161 STREET IN THE OLD CITY 1923 רחוב בעיר העתיקה

COFFE-HOUSE IN THE OLD CITY 1923 בית קפה בעיר העתיקה

נרשא המים בעיר העתיקה
WATER-CARRIERS WITH BAGS IN THE OLD CITY

מוכר המשקאות בעיר העתיקה
VENDOR OF LEMONADE IN THE OLD CITY

חלפן כספים בעיר העתיקה
MONEY CHANGER IN THE OLD CITY

אורג בעיר העתיקה
WEAVER IN THE OLD CITY

HEZEKIAH'S POOL 1870 בריכת חזקיהו

HEZEKIAH'S POOL

1865

בריכת חזקיהו

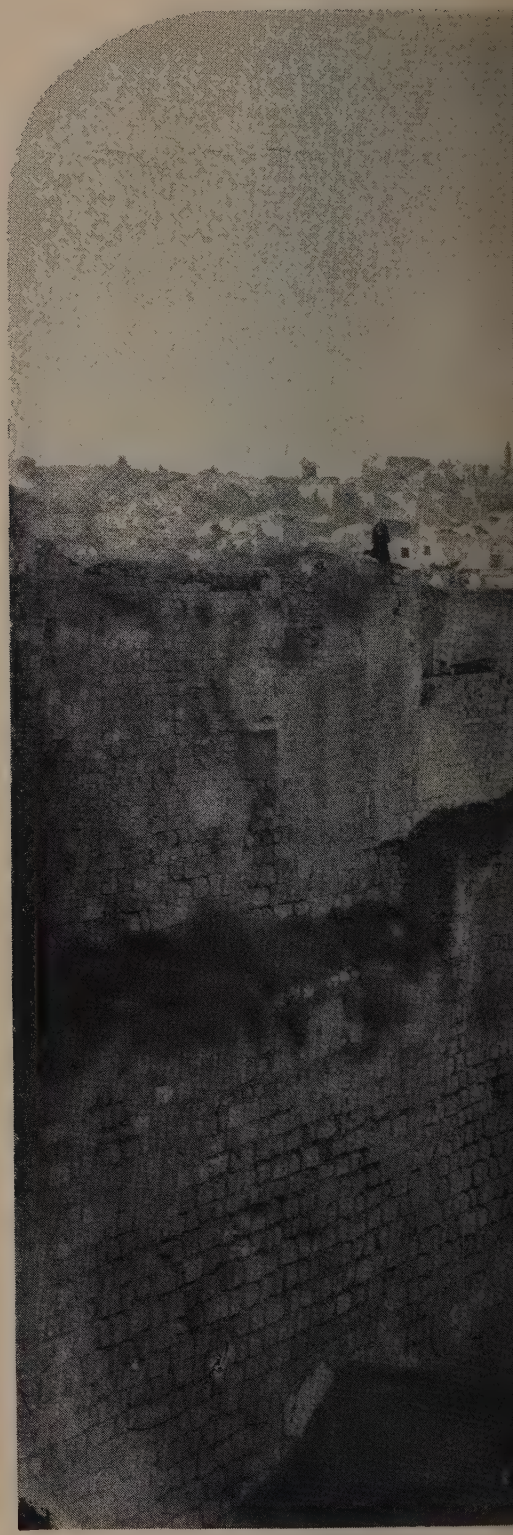

בירכת ישראל 1865
BIRKET ISRAEL

THE CHURCH OF ST. ANNE

1893

כנסית סט. אנה

THE CHURCH OF ST. ANNE FROM BIRKET ISRAEL 1865 כנסית סט. אנה מבירכת ישראל

ENTRANCE TO THE ARMENIAN COMPOUND

1894

בכניסה לפטריארכיה הארמנית

CHRIST CHURCH TURN OF THE CENTURY

הכנסיה האנגליקאנית (בסמוך לשער יפו) ראשית המאה

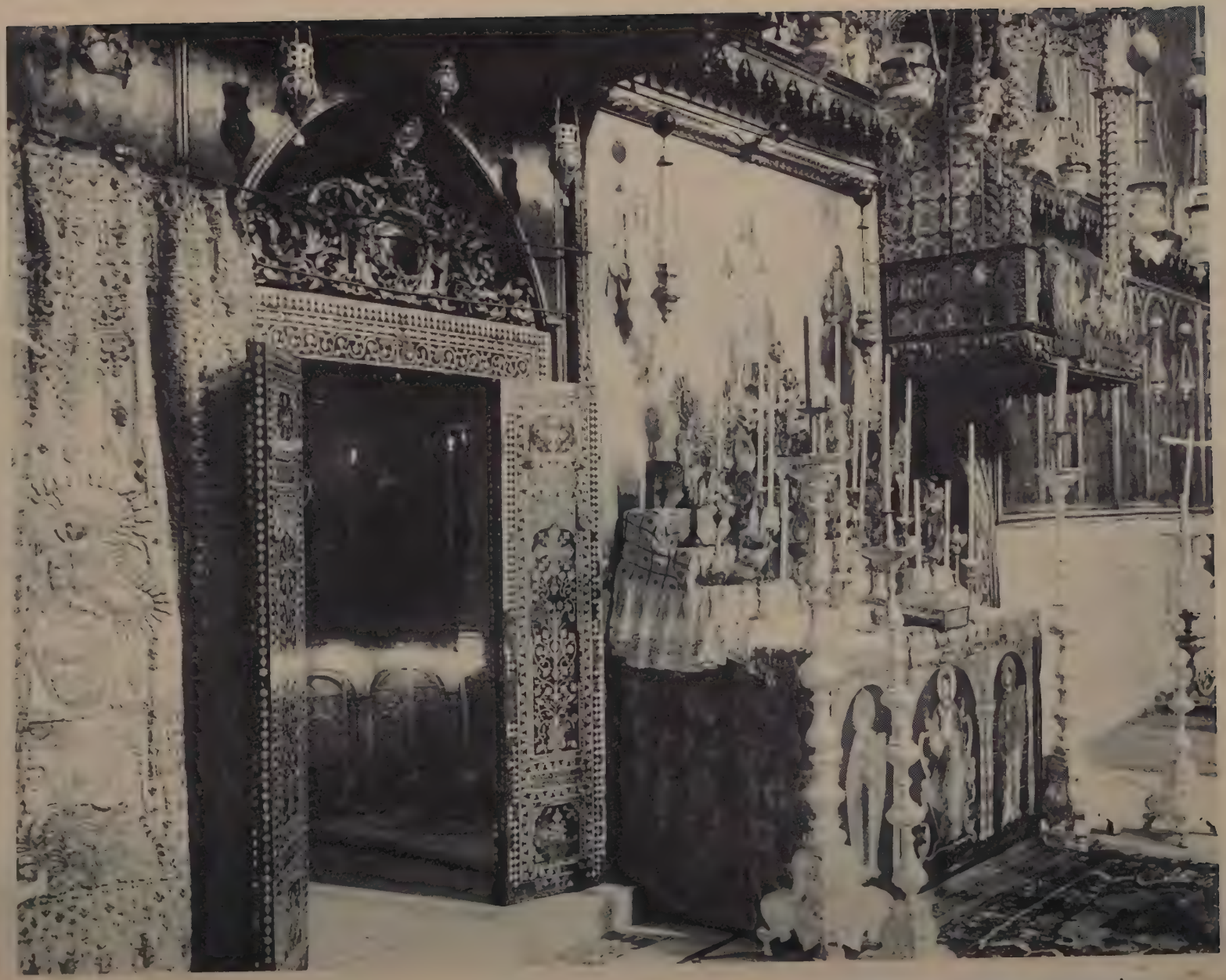

CHAPEL OF ST. JAMES IN THE ARMENIAN CHURCH 1905 הקפלה המוקדשת ליעקב [illegible] הארמנית

INTERIOR OF THE ARMENIAN CHURCH OF ST. JAMES 1893

DAVID'S TOMB

1900

קבר דוד

174 THE COENACULUM 1900 חדר הסעודה האחרונה

DAVID'S TOMB LITHOGRAPH FROM THE MID-19TH CENTURY

קבר דוד הדפס מאמצע המאה הקודמת

DAVID'S TOMB 1865 קבר דוד

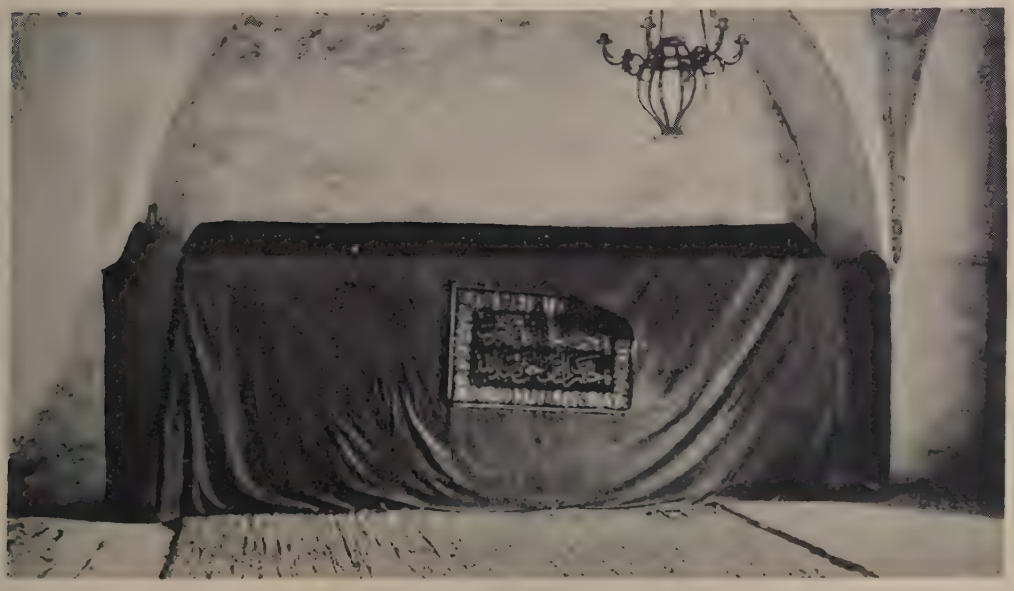

THE SO-CALLED "DAVID'S TOMB"
AS JEWS WERE DEPRIVED FROM ENTERING DAVID'S TOMB TILL 1920, THEY USED TO PRAY NEXT TO THIS CENOTAPH

קבר דוד המדומה
הכניסה לבנין קבר דוד של היום היתה אסורה ליהודים עד 1920 והם התפללו סמוך למצבה זו

TURKISH GUARD AT ZION GATE 1870 זקיף חורכי בשער ציון

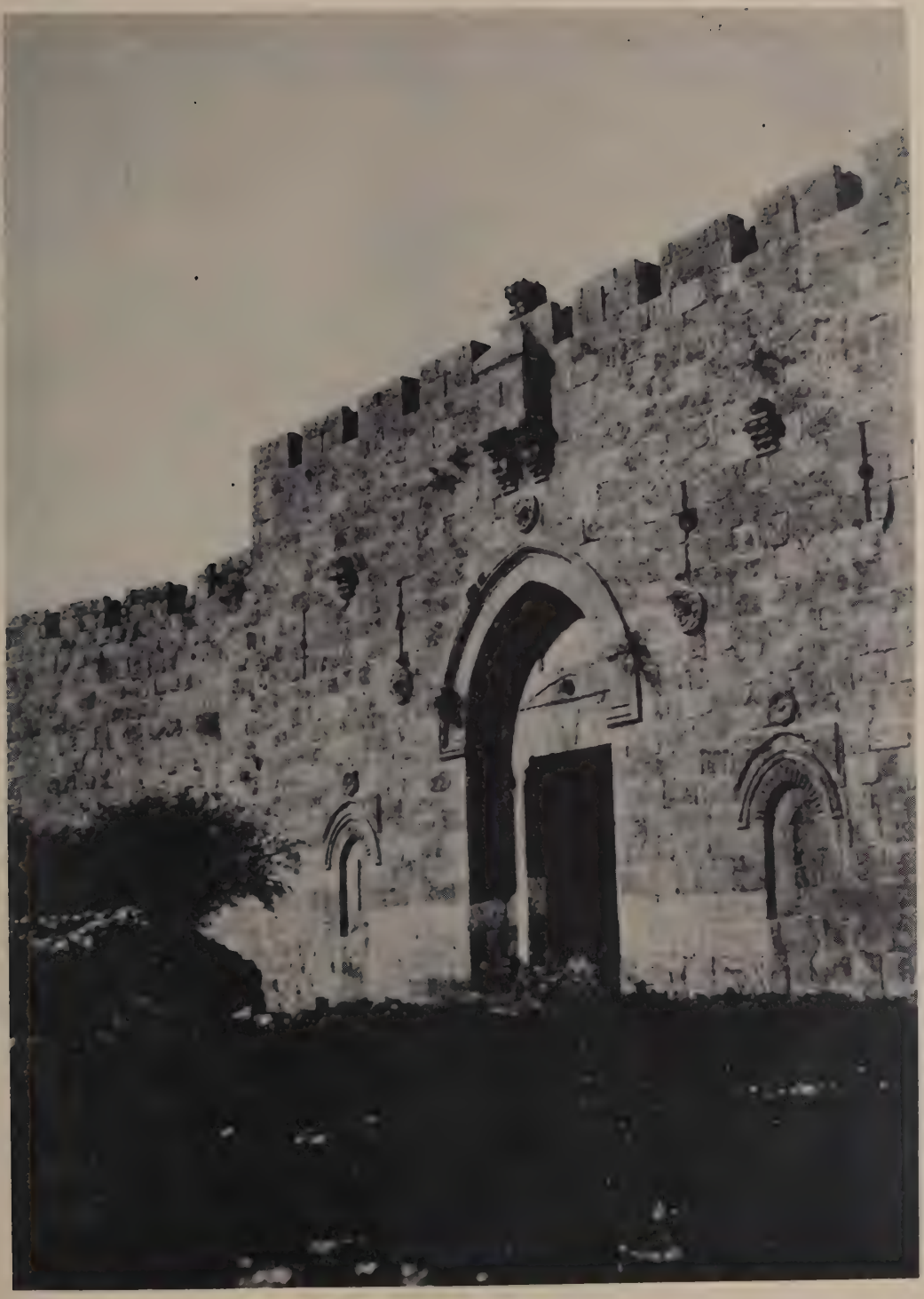

ZION GATE 1856 שער ציון

שער האשפות
למטה: 1905
משמאל: תקופת המנדט

THE DUNG GATE FROM THE OUTSIDE
BELOW: 1905
LEFT: MANDATE PERIOD

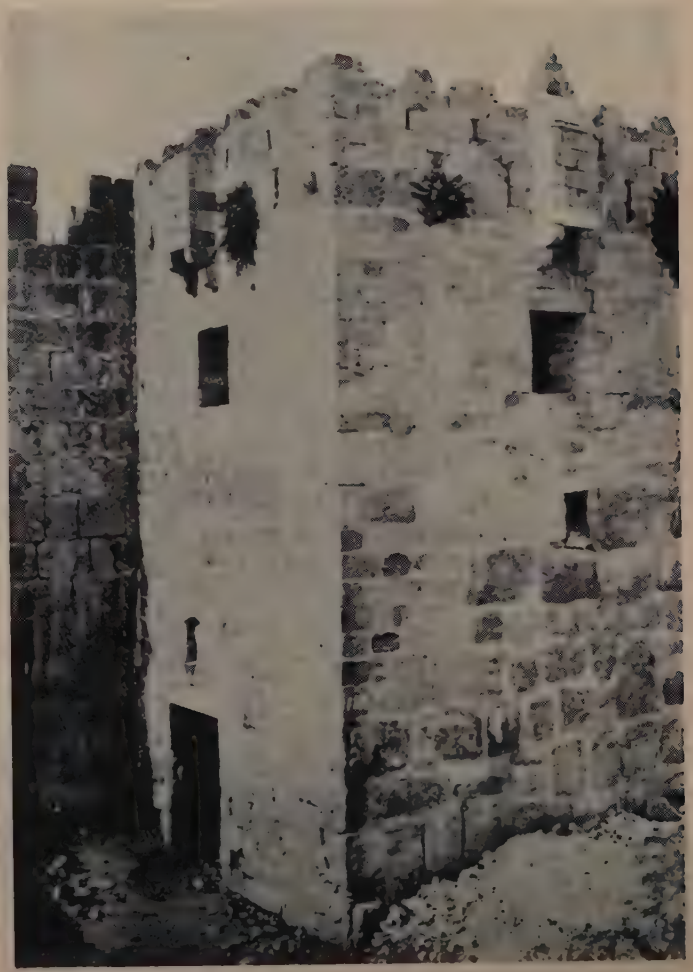

מראה האזור בסביבות שער האשפ
IE AREA NEAR THE DUNG GATE
905

שער האשפות מבחו
HE DUNG GATE FROM THE OUTSIDE
890

GROUP OF CAMELS OUTSIDE THE DUNG GATE 1905 גמלים בסמוך לשער האשפות הרובע היהודי ברקע מימין

שער האשפות מבפנים,
מראה כללי 1905

THE DUNG GATE FROM THE INSIDE

שער האשפות 1905

בתמונה נשות הכפר סילואן שנהגו למכור
ירקות מתוצרת הכפר בעיר העתיקה

THE DUNG GATE 1905

WOMEN FROM THE VILLAGE OF SILOAM
WHO USED TO SELL THEIR VEGETABLES
IN JERUSALEM

INTERIOR OF THE GOLDEN GATE 1893 שער הרחמים

THE GOLDEN GATE FROM THE OUTSIDE 1870 שער הרחמים

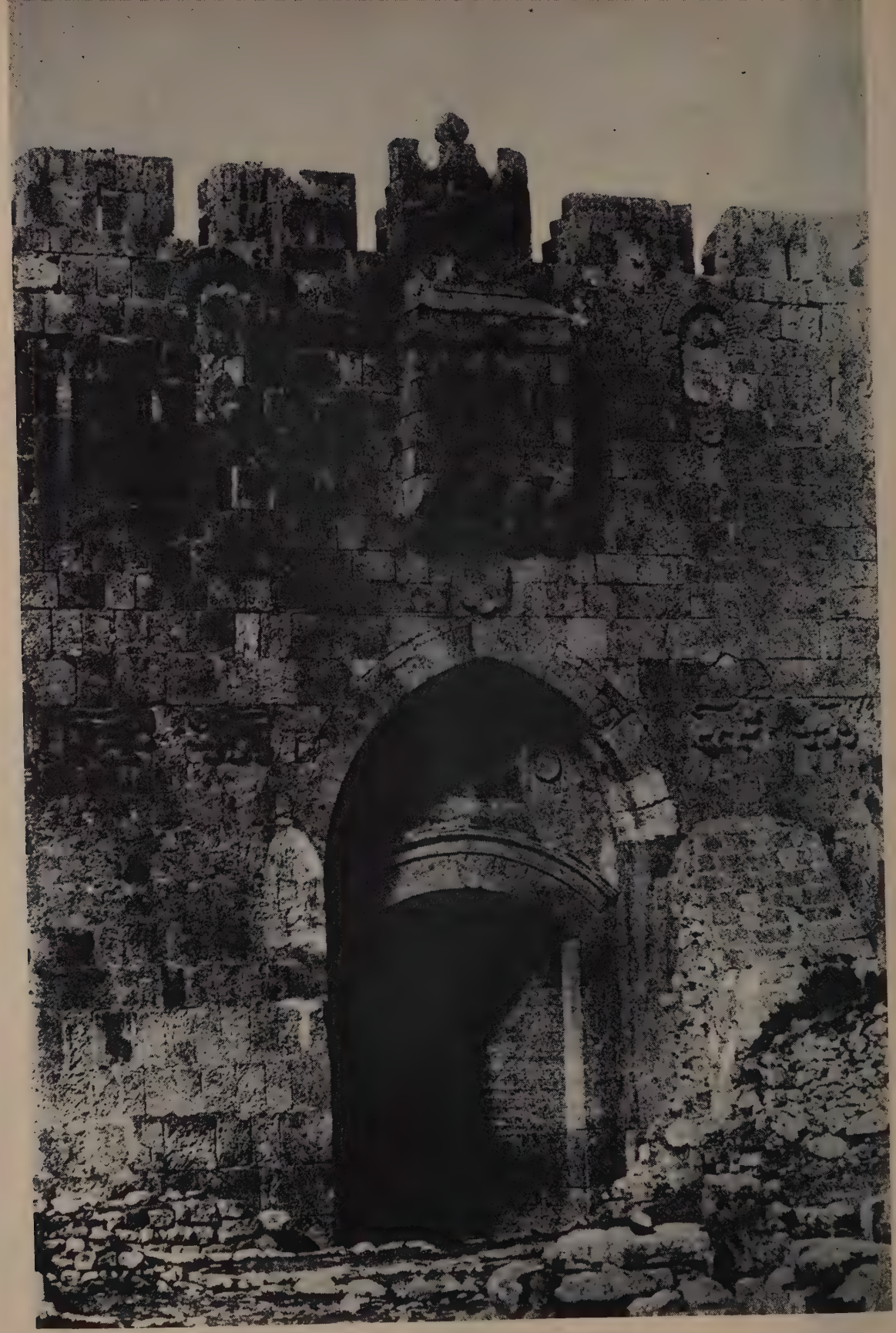

187

THE LIONS' GATE 1856 שער האריות

THE GOLDEN GATE 1887 שער הרחמים

MOSLEMS GATHER IN JERUSALEM DURING EASTER - PROBABLY FOR THE NEBI MUSA PROCESSION (LOCALITY: EAST OF THE LIONS' GATE) 1895

מוסלמים מתכנסים בירושלים לרגל הפסחא, כנראה לקראת תהלוכת נבי מוסה (המקום: מזרחה לשער האריות)

שער האריות
THE LIONS' GATE
1865

שער האריות
THE LIONS' GATE
1870

HEROD'S GATE AND ENVIRONS

שער הורדוס וסביבתו

SHEEP-MARKET BY HEROD'S GATE

שוק הצאן ליד שער הורדוס

HEROD'S GATE 1856 שער הורדוס

שער שכם

למטה: תמונה מ-1887
משמאל: תמונה מ-1912

DAMASCUS GATE

BELOW: 1887
LEFT: 1912

DAMASCUS GATE 1856 שער שכם

GROTTO OF JEREMIAH 1856 מערת ירמיהו

 GROTTO OF JEREMIAH 1890 מערת ירמיהו

DAMASCUS GATE FROM THE INSIDE 1890 שער שכם מבפנים

197 THE FOUNTAIN NEAR THE SULTAN'S POOL 1856 הסביל בסמוך לבריכת הסולטאן

THE TOMB OF THE KINGS 1856 קברי המלכים

THE TOMBS OF THE KINGS 1890 קברי המלכים

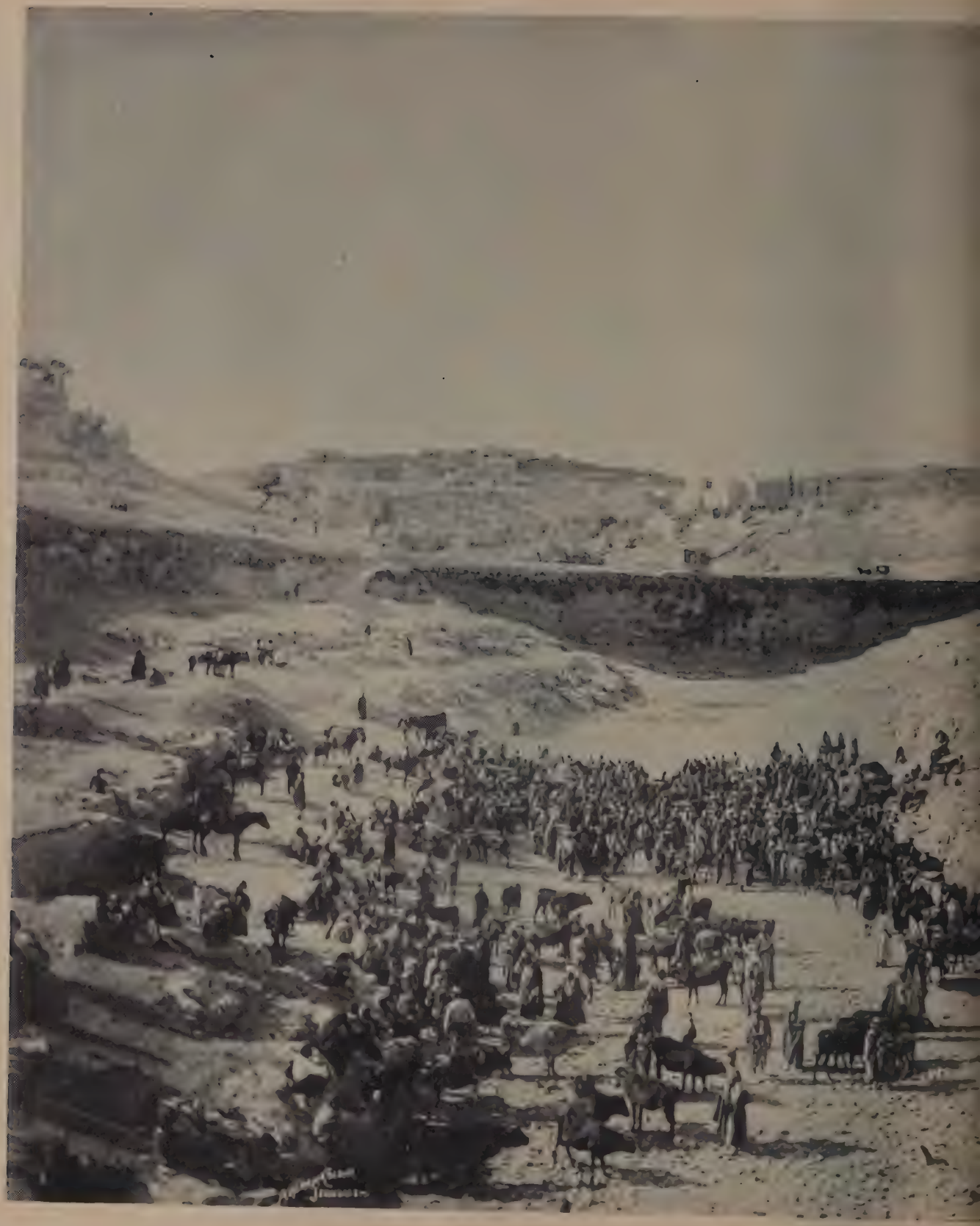

שוק הבהמות בבריכת הסולטאן 1900
CATTLE MARKET IN THE SULTAN'S POOL

VALLEY OF HINNOM 1865 גיא בן הנום בין החומה ומשכנות שאננים (מימין)

CATTLE-MARKET IN THE SULTAN'S POOL 1905 שוק הבהמות בבריכת הסולטאן

ANCIENT TOMBS IN SILOAM 1856 קברים קדומים בכפר השילוח (קבר בת פרעה במרכז)

גיא בן הנום 1912
VALLEY OF HINNOM 1912

גיא בן הנום (חקל דמא) 1870
VALLEY OF HINNOM
(HACELDAMA) 1870

שכונת "עזרת נידחים" שהוקמה ב- 1885 ע"י יוצאי תימן 1905
בכפר השילוח

SILOAM - QUARTER BUILT IN 1885 BY YEMENITES

VILLAGE OF SILOAM 1890 כפר השילוח

JOB'S WELL (AIN ROGEL)

1893

עין רוגל (בור איוב)

JOB'S WELL (AIN ROGEL) 1890 עין רוגל (ביר איוב)

THE VILLAGE OF SILOAM AND THE CITY OF DAVID 1865 כפר השילוח ועיר דוד

PARKER'S DELEGATION IN THE CITY OF DAVID 1911 משלחת פרקר חוקרת את עיר דוד

THE POOL OF SILOAM 1870 בריכת השילוח

TOMBS IN THE VALLEY OF JEHOSAPHAT 1870 קברי עמק יהושפט

TOMBS IN THE VALLEY OF JEHOSAPHAT

1865

קברי עמק יהושפט

יצחק בן צבי וחברי החברה לחקירת א"י
שומעים הסבר מפרופ' סלושץ על קבר
בני חזיר

1922

THE LATE PRESIDENT Y. BEN ZVI
AND MEMBERS OF THE ISRAEL
EXPLORATION SOCIETY AT THE
TOMB OF BENI HEZIR (ST.JAMES)

PILLAR OF ABSALOM 1870 מצבת קבר אבשלום

THE MOUNT OF OLIVES LOOKING NORTH EAST 1861

הר הזיתים – מבט מכיוון צפון מזרח

JEWISH CEMETERY ON THE MOUNT OF OLIVES 1887 בית העלמין היהודי על הר הזיתים

PUBLISHED BY CASSELL, PETTER, GALPIN & CO. LONDON, PARIS & NEW YORK.

THE MOUNT OF OLIVES

1870

הר הזיתים

219 THE RUSSIAN CHURCH OF MARIA MAGDELENE 1894 כנסית מריה מגדלנה – הר הזיתים

THE MOUNT OF OLIVES 1894 הר הזיתים

MOSLEM GUARD IN THE MOSQUE OF THE ASCENSION
MOUNT OF OLIVES

השומר במסגד (כנסית) העליה
על הר הזיתים

THE RUSSIAN CHURCH ON THE MOUNT OF OLIVES (UNDER CONSTRUCTION) 1880

מגדל הכנסיה הרוסית על הר הזיתים בבנינו

בידואים סמוך לבית פגי
(בדרום מזרח הר הזיתים)

BEDOUINS NEAR
BETHPHAGE

1895

ביתניה 1900

BETHANY

VIEW FROM THE MOUNT OF OLIVES EASTWARD 1905 הר הזיתים – מבט מזרחה

225 LAYING THE FOUNDATION STONE OF THE HEBREW UNIVERSITY 1924 הנחת אבן הפנה לאוניברסיטה העברית

224 AUGUSTA VICTORIA ON THE MOUNT OF OLIVES 1910 הר הזיתים – אוגוסטה ויקטוריה

FRANCISCAN MONKS IN JERUSALEM 1905 נזירים פרנציסקאנים בירושלים

הפטריארך היווני
אורתודוכסי

THE GREEK-ORTHODOX
PATRIARCH

1894

כמרים ארמנים בשעת
תהלוכה דתית

ARMENIAN PRIESTS DURING
A RELIGIOUS PROCESSION

GROUP OF LEPERS IN JERUSALEM 1905 מצורעים בירושלים

GYPSIES IN JERUSALEM 1905 צוענים בירושלים 228

A RUSSIAN CAVASSE 1905 הקוואס הרוסי

AN AMERICAN CAVASSE 1905 הקוואס האמריקאי

ENTERTAINMENT OF RUSSIAN CONSULATE MEMBERS 1910 שעשועי הפמליה הרוסית

THE RUSSIAN CONSUL AND MEMBERS OF THE RUSSIAN CONSULATE AND THEIR CAVASSES

1910

אנשי הקונסוליה הרוסית והקוואסים

מסדר מלחים רוסים
על רקע בנין סארגאיי
1905 (מגרש הרוסים)

RUSSIAN SAILORS AGAINST
THE BACKGROUND OF
THE RUSSIAN COMPOUND

עולי רגל רוסים בתחנת הרכבת
RUSSIAN PILGRIMS AT THE
RAILWAY STATION 1905

תהלוכת עולי רגל רוסים
מהר הזיתים לירושלים
בחג הפסחא 1905

EASTER PROCESSION OF
RUSSIAN PILGRIMS FROM
THE MOUNT OF OLIVES

עולי רגל רוסים ליד
הכנסיה בעמק המצלבה
1905

RUSSIAN PILGRIMS
IN FRONT OF THE
CONVENT OF THE
CROSS 1905

RACHEL'S TOMB 1877 קבר רחל

RUSSIAN PILGRIM TAKING HOME THE "HOLY FIRE"

עולה רגל מרוסיה נושא את "האש הקדושה" לכפרו

ARMENIANS NEAR RACHEL'S TOMB, ON THEIR WAY TO BETHLEHEM 1920

ENTRANCE TO RACHEL'S TOMB 1913 הכניסה לקבר רחל

שיירת חוגגים ארמנים בדרכם לבית לחם, בסמוך לקבר רחל 1920

RACHEL'S TOMB 1904 קבר רחל

הערות

עמ׳ 17א – בדרך לירושלים: בכניסה לשער הגיא 1894: ירושלים שימשה מרכז דתי רב חשיבות, ומוקד משיכה לעולי הרגל בכל הדורות. החל משנות ה–40 של המאה הקודמת, קיבלה הצליינות תנופה רחבת מימדים שנבעה, בין השאר, משיפור אמצעי הבטחון, ביטול מיסי המעבר ושירות סדיר של אוניות קיטור מארצות אירופה לא"י. מרבית עולי הרגל הגיעו ליפו, ומשם יצאו לירושלים, מי ברגל ומי ברכיבה ומי בדיליג׳נס כבתמונה שלפנינו.

עמ׳ 17ב – בדרך לירושלים: בסמוך לאבו גוש, 1900: עד לשנת 1840 הפיל השייח׳ של אבו גוש את חיתתו על עולי הרגל שעברו בתחומו וגבה דמי מעבר גבוהים.

עמ׳ 18–א–ב עולי רגל בדרכם לירושלים מהר הזיתים ועולי רגל ליד שער שכם: לפנינו שתי תמונות מענינות של עולי רגל מערבים מראשית המאה הנוכחית, העורכים את סידור ברכיבה, כשהם מלווים ע"י פקידים תורכים. ליד שער שכם (רשום בטעות שער יפו על הגליזה), תמונה מענינת של "אפריון", ששימש בד"כ את עולי הרגל שהיו יחסית בעלי אמצעים.

עמ׳ 19 – עולי רגל ליד האכסניה הפרנציסקאנית: עולי הרגל במאה הקודמת לנו בד"כ באכסניות המנזרים, השייכים לעדותיהם השונות, שם סופקו להם כל השרותים כולל טיפול רפואי חינם (בתי מלון לא היו כמעט בנמצא). מספר הלינות לשנה באכסנית קזה נובה הפרנציס-קאנית הנראית בתמונה, הגיע לכ–25 אלף! האכסניה הוקמה ב–1847, ושוקמה ב–1910. פירוש השם "הבנין החדש" להבדיל מהאכסניה הישנה שהיתה במנזר הפרנציסקאני בסט. סלבאדור.

ירושלים מהר הזיתים ומהר הצופים (עמ׳ 29–21).
תמונות אלו ממחישות את מראה העיר וסביבתה, והתמורות שחלו ב–120 השנים האחרונות. בעיקר כך לגבי הנוף הסובב את העיר.

עמ׳ 21 – ירושלים מהר הזיתים, 1856: האזור שמאחורי העיר העתיקה מערבה, נראה ריק ממבנים לחלוטין, למעט בניני האכסניה הרוסית שהוקמו על מגרש הרוסים ב–1860.

עמ׳ 22 – ירושלים מהר הזיתים, 1856: הצילום הוא ממורדות הר הזיתים, בסביבות כנסיית מריה מגדלנה בערך.

עמ׳ 23 – ירושלים מכיוון דרום מזרח, 1870: בולטים העזובה והעדר סימני חיים באזור שמחוץ לעיר. החמורים בשולי התמונה "זזו" בשעת הצילום, שהצריך באותם הימים חשיפה ממושכת.

עמ׳ 26 – ירושלים מהר הצופים, 1865: בתמונה זו בולט האזור הבלתי מיושב שבצפון מזרח ורצפון העיר, שהחל מתפתח כ–20 שנה מאוחר יותר.

עמ׳ 30 – ירושלים מדרום, 1865: התמונה צולמה כנראה מסביבות אבו תור. מזדקרים לעין השטחים החשופים סביב העיר. משמאל – המבנים הראשונים של משכנות שאננים, ותחנת הרוח שהוקמה ע"י מונטי-פיורי ב–1860. הבנין הגדול ברקע משמאל, שייך לאכסניה במגרש הרוסים.

עמ׳ 32 – ירושלים מצפון, 1865: בתמונה היסטורית מפתיעה זו, נראה האזור שמצפון לעיר כשהוא שומם לחלוטין. הצילום נעשה מצפון מערב.

ירושלים מכיוון בריכה ממילא (עמ׳ 40–36).
תמונות אלו, הנטולות באילו "מעולם אחר", ממחישות יותר מכל את המפנה שהתחולל בהתפתחותה של ירושלים שמחוץ לחומות, שגרמה גם ל"שינוי מושגים" בכל הנוגע למרחקים ומראה העיר.

עמ׳ 36 – בצילום מ–1856 נראה הטיב השטח החשוף בין בריכה ממילא, שער יפו וחומת העיר.

עמ׳ 38 – תמונה מ–1864: התמונה בזיית שונה מעט מקודמתה, בה נראה האזור שמצפון מערב העיר, כשהוא נערך כל מבנים. העץ משמאל, מצוי כיום בחצר מגזר הנטור האם. הוא יידוע בהקשר לביקורו של מונטיפיורי ב–1839, שנאלץ ללון מחוץ לחומות – במקום זה, בשל המגפה שפשתה בעיר.

עמ׳ 40 – בתמונה מ–1910 בולטת ההתפתחות שחלה בצפון מערב העיר (אין ודאות בנוגע לתאריך התמונה, אך כנראה שאינה קודמת ל–1905, ואינה מאוחרת ל–1910).

עמ׳ 41 – ירושלים מדרום מערב: שלושת התמונות המוכאות בזאת, שצולמו
עמ׳ 42 מבריכת הסולטן הנראית בתוך, ממחישות את מראה האזור
עמ׳ 43 שממערב לעיר, והשינוים ההדרגתיים שחלו בנופו במאה הקודמת.

עמ׳ 44 – החפיר בשער יפו והקיר המחברו עם המצודה, 1870: בתמונה זו נראה הטיב החפיר והקיר החוסמו. החפיר מולא ב–1898, לרגל ביקורו של הקיסר וילהלם השני, כן הוסר הקיר שחיבר את בית השער עם המצודה, ובמקום הוכשר כביש.

עמ׳ 45 – הצעה לשחזור סביבות שער יפו כפי שנעשתה ב–1920 ע"י "החברה למען ירושלים" ("פרו ג׳רוזלם סוסייטי"), שהתחייחסה לשינויים שנערכו בשער וסביבתו כאל מעשה ואנדאליזם שהשחית את אופיו ההיסטורי של המקום.

עמ׳ 46 – שער יפו, 1870: צילום נדיר זה הנו אולי אחד מהקדומים ביותר של שער יפו מבחוץ. מימין לשער, בחומת המצודה הפונה צפונה, תותח תורכי. שים לב לרחבת השער הבלתי מרוצפת, לביתן השומר משמאל לקיר, ולפתח מימין, שנועד כנראה לאפשר גישה לחפיר.

עמ׳ 50 – השער ב–1900: בתמונה נהדרת זו נראה השער במלוא תפארתו, אך זמן קצר לאחר פריצת החומה, אך טרם הקמת המגדל מעליו. דוכני המכירה בסמוך ומלון פאסט שמשמאל, ומעל לכל הכרכרות הרבות ברחבת השער ממחישים את האווירה המיוחד של "הימים ההם".

עמ׳ 53 – שער יפו: בתמונה זו נראים היטב הסביל ומגדל השעון בשער יפו. הסביל נחנך ב–1902, לרגל יובל ה–25 לשלטונו של עבדול חאמיד ואילו השעון הוקם ב–1907 לרגל שנת ה–30 לשלטונו. שניהם באחד הוסרו בראשית תקופת המנדט, מתוך נימוק שהם פוגמים באופי ההיסטורי של המקום.

עמ׳ 54א – מוסלמים זזגגים בשער יפו. החגיגה היא אולי לרגל חנוכת הסביל בשנת 1902, שהוקם להנצחת מחצית היובל לשלטונו של עבדול חאמיד.

עמ׳ 55א – ג׳מאל פשה עוזב את ירושלים: ג׳מאל פשה היה המרשל הצבאי התורכי בתקופה רגן. הוא יצא לסוריה בינואר 1916. היום החורפי הגשום נראה היטב בתמונה משעשעת זו.

עמ׳ 55ב – הצבא האוסטרי מגיע לירושלים כדי לסייע לגרמנים ולבני בריתם התורכים במאמץ המלחמתי. היה מורכב בעיקרו מיחידות תותחנים, ביניהם היו גם יהודים.

עמ׳ 56 – שער יפו ב–1856: בתמונה נדירה זו נראים השער וסביבתו כמקום שכוח אל ומוזנח. הרחבה ליד השער בלתי מרוצפת והמקום כולו חסר חיים. תמונה רבת ענין זו עומדת בניגוד בולט לאופיו שוקק החיים של השער דוד אחד לאחר מכן, ויותר מזאת בראשית המאה הנוכחית, כאשר השער הפך למקום הסואן ביותר ולדופק החיים של ירושלים (ר׳ עמ׳ 57).

עמ׳ 58– מראה העיר בסמוך לשער יפו, 1893: בתצלום נראה היטב אופי המקום טרם סתימת החפיר. כך נראים שורת חנויות ודוכני רוכלים בצמוד לקיר התחום את חפיר המצודה. אלו הוסרו עם סתימת החפיר ופריצת כתף החומה שחיברה את ביתי השער עם המצודה.

עמ׳ 59 – מלון גרנד ניו בסמוך לשער יפו, 1893: המלון ניבנה ע"י היוונים אורתודוכסים בשנות ה–80 של המאה הקודמת, ונחשב בזמנו למלון המודרני ביותר בירושלים. כעבור מספר שנים ניבנתה מעליו קומה נוספת. שים לב כי בתמונה זו מופיעות אמנם שתי קומות בלבד, בעוד שבתמונות המאוחרות ניתן לראות את המלון בן שלוש קומות (ר׳ למשל תמונה בעמ׳ 53).

RACHEL'S TOMB 1905 קבר רחל

עמ' 134 – כנסיית סט. מריה לטיגנה, 90-1880: כך נראה המקום טרם שוחזל בהקמת הכנסיה בסוף המאה הקודמת. המגדל הנראה במרכז משולב כיום בכנסיה הדרומית.

עמ' 135 – חצר עמודים מהתקופה הצלבנית, 90-1880: משולבת כיום בחצר כנסיית הגואל.

עמ' 136 – המוריסטאן וכנסיית הגואל, 1905: המוריסטאן שוקם בסוף המאה הקודמת. ניתן לראות את הקשתות בקצה החורבות – שלב ראשון בעבודות השיקום.

עמ' 138 – שרידי קשת באכסניית אלכסנדר, 1865: הקשת המצויה כיום בכנסיית אלכסנדר, נחקרה לראשונה ע"י דה ווגה בשנות ה-60 של המאה הקודמת. הוא גם שהעלה את ההשערה כי זהו השער ממנו רצא ישו את העיר. ב-1887 נבנה במקום הכנסיה הרוסית ע"ש אלכסנדר (תחילה תוכנן להקים כאן את האכסניה שהוקמה לאחר מכן במגרש הרוסים).

עמ' 140 – צפון מערב העיר: הנופים שלפנינו, הונצחו בערך מאותו מקום,
עמ' 141 בחלקו הצפוני-מערבי של הרובע הנוצרי. כפי שניתן לראות בשני המקרים, המקום לא היה עדיין מיושב. השינוי העיקרי בנופי תמונות נדירות אלו, הוא בבנין הנראה משמאל למצודה, שהוקם בפרק הזמן המפריד בין התחריט של טיפינג (1842) לצילום התמונה (1856): זוהי הכנסיה האנגליקאנית "המשיח" שנחנכה ב-1849.

עמ' 148 – הרחוב המוליך משער האריות לדרך היסורים, 1865: מקום זה הנמצא לא הרחק מבי"הס עומריה של היום, ממזרח, נחשב בדורות קודמים לראשית דרך יסורים ומכונה לא אחת בספרות עולי הרגל בשם "אנטוניה" (שכן האבנים הקדומות בבסיס המגדל זוהו עם האנטוניה). הרחוב נראה כשהוא עדיין בלתי מרוצף.

עמ' 153 – שוק חאן אל זית: המקום – בהצטלבות דרך היסורים – שוק חאן אל זית, בסמוך לתחנה השביעית בדרך היסורים.

עמ' 154 – שוק הצורפים: יש לנו ענין מיוחד בתמונה זו, בה נראים עדיין "דוכני האבן" בפתח החנויות. דוכנים מעין אלו היו קיימים בעבר במרבית שווקי ירושלים. הם הוסרו בשנות ה-60 של המאה ה-19.

עמ' 157 – שוק הכותנה, 1924: השוק נראה כאן זמן לא רב לאחר שיקומו ע"י "החברה למען ירושלים" והוא שונה לא במעט ממראה השוק במאה ה-19.

עמ'158א- נשים שוקלות חטה: תמונה זו חוזרת רבות בתאורי עולי רגל. נראה כי שקילת החטה נעשית לצורך הכנת כמויות מוגדרות ממנה, כדי להקל על מכירתה.

עמ' 160 – בית קפה בעיר העתיקה, 1923: זהו בית הקפה בהצטלבות רח' דוד ורח' היהודים.

עמ' 169 – כנסיית סט. אנה, 1893: בעבר התנוסס הדגל הצרפתי על כנסיה זו, כדי לסמל את הבעלות על המקום. הכנסיה אכן ניתנה ע"י התור-כים לצרפת בשנת 1856, כאות תודה על חלקה במלחמת קרים. היא נמסרה למסדר "האחים הלבנים" ב-1874.

עמ' 176ב- קבר דוד המזמזה: מצבת הקבר קיימת גם בימינו. היא נמצאת בחדר הצמוד לחדר הסעודה האחרונה ממזרחו, מעל לקבר דוד.

עמ' 177 – קבר דוד: לא קיים לפי מיטב ידיעתנו צילום של קבר דוד מהחקו-פה התורכית, שכן הכניסה ללא מוסלמים היתה אסורה בתכלית האיסור. הבאנו עלכן תחריט מרהיב זה, התואם נאמנה את תאוריהם של אותם מתי מעט שהצליחו לחדור למקום בערמה.

עמ' 181 – שער האשפות, תקופת המנדט: שער האשפות נמנה על השערים ששינו את חזותם לחלוטין בדורות האחרונים. בית השער שהיה צמוד אליו מבחוץ (דוגמת שער הורדוס), הוסר ואין לו כיום זכר.

עמ' 187 – שער האריות: בתמונות מפתיעות אלו נראה אזור בית השער
עמ' 188 בשממונו.

עמ' 190 – שער הורדוס, 1956: השער היה סגור עד לשנות ה-70 של המאה הקודמת וסביבתו מזנחת.

עמ' 191א- שער הורדוס וסביבתו, 1900: אין זה מן הנמנע, כי התמונה קדומה בהרבה.

עמ' 191ב- שוק הצאן ליד שער הורדוס, 1920: שוק הצאן שהיה בתקופת המנדט ליד שער זה, נדד כיום לפנה הצפונית מזרחית של החומה.

שער שכם

בתמונות אלו נראית התפתחות אזור שער שכם, ובעיקר הרחבה שלידו. עד לראשית המאה הנוכחית היתה הרחבה ליד שער שכם עשויה גבעות חול, וללא כל בניה או ריצוף. בעשור הראשון של המאה הנוכחית חל שיפור ניכר באופי המקום ואף ניבנתה שרשרת חנויות בסמוך (1911), שהוסרה בראשית תקופת המנדט.

עמ' 192 – שער שכם, 1856: לפי מצבו המוזנח של אזור השער, נראה כי היה אך בשימוש מועט בתקופה דנן. הגישה לשער נראית משובשת ומוזנחת לחלוטין.

עמ' 198 – שוק הבהמות בבריכת הסולטאן: שוק הבהמות היה מהמראות הציוריים של ירושלים. הוא נערך כל יום ו' והצטיין בהמולה רבה. השוק פסק בתקופת המנדט.

עמ' 202א- תצלום מענין של דיליג'נס עולי הרגל שצולם במקום לא שיגרתי.

עמ' 202ב- בתמונה נראה מקום קבורה מהתקופה הצלבנית, הקיים במקום עד היום, אך הוא הרוס בחלקו.

עמ' 205 – שכונת "עזרת נידחים" בכפר השילוח, שהוקמה עבור יוצאי תימן שהגיעו ארצה ב-1882, ושהו בירושלים בחוסר כל. השכונה שהיתה בלב סביבה ערבית עוינת, פונתה במאורעות 1936. כיום מיושב בחלקו ע"י פליטים ערבים.

עמ' 206 – עין רוגל: היתה אחת ממקורות המים החשובים של ירושלים
עמ' 207 בדורות הקודמים,מוזנחת כיום לחלוטין. הבנין משמאל, משמש עתה כספריה ציבורית צנועה.

עמ' 209 – משלחת פרקר בעיר דוד: חפירותיו של פרקר (בהשתתפות וינסאן) נערכו בין השנים 11-1910 במדרון המזרחי של עיר דוד.

קברי עמק יהושפט (עמ' 214-210)

תמונות אלו משקפות את נוף המקום,כפי שנראה בדורות הקודמים. בולט ריכוזן הרב של מצבות המוני בית ישראל ששאפו להקבר בסמוך לקברים מקודשים אלו. הגשר על הקדרון, הנראה בכמה מהתמונות, ומערכת המדרגות בסמוך, אינם קיימים עוד.

עמ' 211 – קברי עמק יהושפט: המצבות הרבות לרגלי קברי זכריה ובני חזיר, אינן נראות כיום בריכוז מעין זה.

עמ' 213 – יצחק בן צבי וחברי החברה על קבר בני חזיר: פרופ' סלרשץ הנראה לרגלי הקבר בני חזיר, חקר את קברי נחל קדרון, ופיקח על עבודות החשיפה, בעיקר של קבר אבשלום, שהיה מכוסה כדי מחציתו עד 1924.

עמ' 214 – בית העלמין היהודים – הר הזיתים: תמונה זו מצטיינת ביופיה על אף בנינונית ההדפסה. הצלם הצליח "לתפוס" את שלרשת האלמנטים החשובים: מצבות הקברים הפזורות במורדות הר הזיתים, קבר אבשלום ושער הרחמים ברקע. העץ מימין תורם לאיזון התמונה ומעניק לה נופך אמנותי.

עמ' 215 – הר הזיתים, 1861: בתמונה נדירה זו נראה הר הזיתים טרם שהחלה הבניה האינטנסיבית במקום עשר שנים מאוחר יותר.

עמ' 216 – הר הזיתים, 1870: זוהי אחת התמונות היפות ביותר של הר הזיתים הפונה בכיוון לירושלים, טרם שהוקמו במקום הכנסיות. תמונה דומות ר' בהדפסי האבן של פירסטי וברנץ.

עמ' 220 – מגדל הכנסיה הרוסית בבנינו: בתמונה נדירה זו נראה מגדל הכנסיה הרוסית בבנינו. בנין הכנסיה החל ב-1870 ונסתים ב-1887. סביר להניח ,אפוא, כי המגדל הוקם בשנות השמונים.

עמ' 223א- בדואים סמוך לבית פגי: בתמונה בידואים משבט השייח' א-ראשידה שמושבו היה במדבר יהודה. תמונה נדירה של כידונים בידי הבידואים, שהוחלפו בזמן החדש בנשק חם.

עמ' 226ב- כמרים ארמנים בשעת תהלוכה רחיט: המקום – ברובע הארמני בסמון לכנסיית סט. ג'מס. התמונה נראה מתקופת המנדט.

עמ' 227 – נזירים פרנציסקאנים בירושלים: המקום – ליד כנסית קבר מרים, בעמק יהושפט. הנזירים לבושים בגלימות חומות אופייניות.

עמ' 228 – צוענים בירושלים: בדורות קודמים ניתן היה לראות מעין "קרקס רחוב" של צוענים בירושלים. הצוענים התרכזו ב"סעד וסעיד" מעט צפונה לבי"הס הדומיניקאני למקרא. עיקר פרנסתם היתה מבידור בנוסח זה,וכן חרשות מתכת. כיום מתגוררים הצוענים באזור באב-אלחוויה (צפונה לשער האריות).

עמ' 229 – מצורעים בירושלים: המבקרים במאה הקודמת מרבית לספר על המצורעים, והתרשמותם הקשה ממוכי גורל אלו. משכנות המצור-עים היו עד 1880 ליד שער ציון. לאחר מכן הם הועברו לבנין מיוחד למרגלות כפר השילוח.

עמ' 230 – הקואסים היו המשרתים של הקונסולים והעדות הנוצריות בירוש-
עמ' 231 לים של ימים עברו. הם צעדו לפני הקונסולים ופמליתם, וכן בטקסים דתיים, ובלטו בלבושם המהודר והמצועצע.

עמ' 232 – שתי תמונות נדירות אלו - מקורן באלבום הקונסוליה הרוסית
עמ' 223 בירושלים מ-1911. הקונסוליה הרוסית היתה העשירה והפעילה ביותר בירושלים בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית. המקום: כנראה בקונסוליה הרוסית בסמוך לאכסניה במגרש הרוסים, בבנין הקיים עד ימינו.

עמ' 68א – המצודה, 1865: בתמונה זו בולטים ערמות השפך בסמוך למצודה, והמתלול הגולש מערבה, שאינו קיים עוד בצורתו הנוכחית.

עמ' 68ב – המצודה, 1865: בכותרת המקורית של התמונה מצוין כי הצילום נעשה מ"הגן היווני", שהיה בסביבות הקונסוליה הצרפתית של היום (לא הרחק ממלון המלך דוד). אין ודאות בנוגע לתאריך.

עמ' 71 – מגדל פצאל; המצודה, 1870: בתמונה רבת ענין זו נראה הדגל התורכי כשהוא "מתמשך", זאת עקב זמן החשיפה הממושך לו ניזקק הצלם בתקופה דנן.

עמ' 72 – חיילים תורכים במצודה, 1905: בתמונה נדירה זו נראים החיילים התורכים בחדר הכניסה למצודה (במקום שמרצגת כיום תערוכה לתולדות העיר). אפשר שמדובר בביקור אישיות רמת דרג ומלוויו. ברקע נראה מכשיר, שנועד אולי לכיבוי שריפות; אפשר שניתן לקשר זאת לעובדה שהמקום שימש באחרית ימי השלטון התורכי כמחסן נשק.

עמ' 73 – חיילים תורכים בכניסה למצודה: מענין להשוות תמונה זו לציור בספרו של ויילסון, ירושלים, עמ' 3.

עמ' 74 – דבר הגנרל אלנבי לתושבי ירושלים: הפרט הפיקאנטי בתמונה זו לענייננו, הוא דוקא בצלם העומד על הגג מימין ומנציח את האירוע..

עמ' 75 – מסדר חיילים תורכים, הקישלה: בקישלה היתה מפקדת הצבא התורכי במאה הקודמת.

עמ' 79 – הכותל ב–1865: השמות המונצחים על הכותל נכתבו כסגולה למילוי בקשות ותחינות, כמקובל במקומות מקודשים. הם הוסרו בתקופת שלטון ירדן.

עמ' 90 – יהודי עם מכשיר לניפוץ כותנה: תבוז המביא תמונה זו מציין, כי רש וזיהו מכשיר זה בטעות ככלי נגינה... ר' גם וילסון, ירושלים, עמ' 44.

עמ' 94 – השער שהוקם ע"י הקהילה היהודית לכבוד הקיסר וילהלם השני: קשת זו היתה ברחוב יפו (קשת אחרת היתה בשכונת אבן ישראל).

עמ' 95 – יהודים ממתינים לבוא הקיסר: זוהי קרוב לוודאי תמונה מקרוב של התמונה הקודמת (בניגוד לפירסומים הרבים המוטעים בנושא זה).

עמ' 96 – הר הבית והרובע היהודי ברקע, 1861: תמונה זו היא בלתי שיגרתית מבחינת זוית הצילום שלה. היא צולמה אולי מגג בי"ס עומריה. בתמונה נראים היטב הרובע היהודי מול הכותל והגבעות החשופות מדרום.

עמ' 97 – הר הבית והר הזיתים ברקע, 1861: תמונה זו שצולמה ממערב הר הבית, היא אולי אחת מהמפתיעות ביותר באוסף שלפנינו. הר הבית נראה כשדה בור, הזרוע כולו עיי חורבות.

עמ' 98 – כיפת הסלע והר הבית: בתמונה רבת חן זו נראה הר הבית בלתי מרוצף. הזוית הלא שיגרתית, המצטיינת באיזון רב מעניקה לתצלום זה מימד של ציור אמנותי.

עמ' 99 – כיפת הסלע מבפנים, 1865: איכותה של תמונה זו ירודה בשל הקרשי הטכני לצלם בתוך בנינים החשוכים, שהוארו רק במנורות שמן. זהו הצילום הקדום ביותר של פנים כיפת הסלע, שיכולנו למצוא.

עמ' 100– כיפת הסלע מבפנים, 1893: הבימה ("דיקה") הנראת בסמוך לכניסה למערה, וכן שבכת הברזל שהקיפה את הסלע – מהתקופה הצלבנית, הוסרו בתקופת שלטון ירדן.

עמ' 101 – מסגד אל אקצה, 1865: בולט העדר הריצוף בהר הבית שנעשה רק לקראת סוף המאה הקודמת.

עמ' 102 – מסגד אל אקצה מבפנים, 1893: העיטור המוזר ע"ג הקשת שלפני הכיפה, הנו מדרגי – מעשה ידי אמן איטלקי במאה הקודמת. העיטור הוסר ב–1927, שעה שנתברר כי הוא מכסה על עיטור קדום מהתקופה הפאטימית.

עמ' 103 – המינבר: תצלום נאה של מינבר שעלה באש ב–1969. מרבית העיטורים על הקיר ליד המינבר, אף הם אינם קיימים עוד.

עמ' 104 – שתי תמונות נדירות אלו, המצטיינות ביופין צולמו ע"י הורנשטין, א–ב מהכניסה האנגליקנית.

עמ' 107 – פנת דרומית–מזרחית של הר הבית: זוית בלתי שיגרתית של פינת הר הבית הדרומית מזרחית, כה בולט גם אופי המקום בסמוך, הנראה בכל שממונו.
שלרשת התמונות הנ"ל, המצטיינות בזוית הצילום המקורית ונרשאן הבלתי שיגרתי, נמצאו ע"י כותב בשורות אלו במרתפי הכניסה האנגליקנית ומתפרסמות כאן לראשונה.

עמ' 108 – שתי התמונות הן פחות או יותר באותו מקום, בחצר מצודת א–ב האנטוניה; בראשונה נראים החיילים התורכים בחצר מצודת האנטוניה (המקום שימש את הצבא התורכי), ובשניה עולי רגל המתחילים את צעידתם לארוך דרך היסורים ממקום זה, ששימש כתחנה הראשונה.

עמ' 109 – האקה הומו, 1856: בתמונה נדירה זו של סליצמן נראים הרחוב וקשת האקה הומו בחורבנם ושממונם. מרבית הכנסיות ברחוב זה הוקמו שנים ספורות לאחר מכן.

עמ' 110 – ר' גם צילום אחר של הקשת בשעת חשיפתה וחקירתה ע"י משלחת המחקר הבריטית בספרו של כותב שורות אלו, ירושלים, חליפות ותמורות בדורות האחרונים, עמ' 166.

עמ' 112 – הצטלבות רח' יהושפט – רח' הגיא, 1856: חרגנו כאן משיגרת התמונות והבאנו תחריט מאת הצייר הצרפתי דוסו (1856) המראה במהימנות את נוף המקום טרם שניבנתה האכסניה האוסטרית.

עמ' 114 – התחנה הרביעית בדרך היסורים, 1905: הבנין הגדול משמאל בו מרפסות הבולטות לרחוב הנו "ישיבת תורת חיים" שנוסדה בסוף המאה ה–19, ע"י הרב יצחק וינגרד. הישיבה חרבה בראשית תקופת המנדט.

עמ' 115 – התחנה החמישית בדרך היסורים, 1905: נוף ציורי זה אינו קיים עוד בצורתו הנוכחית. אעפ"כ הוא נחשב גם כיום לאחד מהקטעים הציוריים והידועים ביותר בדרך היסורים.

עמ' 116 – דרך היסורים בסמוך לתחנה השישית, 1905: המקום הוא לא הרחק משוק חאן אל זית, בסמוך לתחנה השישית המוקדשת לורוניקה.

עמ' 117 – התחנה השביעית בדרך היסורים, 1856: המקום בשוק חאן אל זית, בפנת דרך היסורים. יש סבורים שהעמוד הזה שריד לטטרופילון, במקום שהדרך מזדחה למערב חצתה את הקרדו מקסימוס שבאה מצפון לדרום. התחנה עצמה מסמלת את נפילתו של ישו בשנית. כיום מצויה במקום קפלה פרנציסקאנית שהוקמה ב–1894.

עמ' 118 – התחנה השמינית בדרך היסורים, 1905: בתמונה האכסניה הפרוסית ע"ש יוחנן, כעדות הכתובה מעל לצלב המלטזי –"יוהניטר אורדנס הוספיס".

עמ' 119 – התחנה התשיעית בדרך היסורים, 1894: זוהי הפטריארכיה הקופטית. עמוד המשולב בקיר המבנה מסמל תחנה זו.

עמ' 121 – כיפות כנסית הקבר, 1861: תמונה זו צולמה בזוית לא שיגרתית. נראים כיפות כנסית הקבר והמגדל הצלבני, כשהם נתונים בין צריחי מסגד "החנקה" והעומריה.

עמ' 122 – הכניסה לכנסית הקבר, 1861: ה"מצבה" הנראית בפתח הכנסיה מכסה על קברו של האביר הצלבני פיליפ דאובני. היא הוסרה ב–1867.

עמ' 123 – מגדל כנסית הקבר, 1865: כיפת כנסית הקבר הפחוסה מעט, הוחלפה בכיפה הנוכחית בשיפורים שנערכו ב–1868.

עמ' 124 – השומרים המוסלמים בכניסה לכנסית הקבר, 1893: מפתחות כנסית הקבר נמצאים מאז הכיבוש המוסלמי בידי שומרים מוסלמים. עד לשנת 1840, נאלצו עולי הרגל הנוצרים לשלם להם "בקשיש" עבור זכות הכניסה לכנסיה.

עמ' 126 – החוקרים וינסאן ואבל בכנסית הקבר, 1910: החוקרים הדומיניקא–נים וינסאן ואבל הקדישו 30 שנות מחקר לירושלים ועבודתם מהווה עד היום המחקר השלם ביותר. העליון בתמונה הוא וינסאן.

עמ' 127 – כניסה קדומה לכנסית הקבר, 1865: זוהי קשת מהתקופה הצלבנית, אותה ניתן לראות עד ימינו ברחוב הנוצרים. הכניסה הוזליכה ישירות לקומה השניה של הרוטונדה (מכאן שמפלס רחוב הנוצרים גבוה בהרבה מרצפת הכנסיה).

עמ' 128 – כנסית הקבר ממזרח, 1893: כנסית הקבר נראית ממזרח, מכיוון ה"קאתוליקון". בתוך – כיפת קפלה הלנה ומגדלי הפעמונים. שריד הקשתות שייכות לרפקטוריום (חדר האוכל) מהתקופה הצלבנית שהיה במקום זה.

עמ' 130 – המוריסטאן, 1861: התמונה צולמה ע"י הפטריארך הארמני ג'שי זהו הצילום הקדום ביותר המצוי בידינו שנעשה ע"י תושב העיר.

עמ' 132 – חורבות המוריסטאן, 1887: החורבות הן של סט. מריה לטינה, במקום שמצויה כיום כנסית הגואל.

עמ' 133 – הכניסה לכנסית סט. מריה לטינה, 1865: הקשת ועליה סמלי עוונות השנה היא מהתקופה הצלבנית. הקשת משולבת בכנסית הגואל שהוקמה בסוף המאה הקודמת.

*165 : ברגהים (אוסף י. גורן)
166–167: מקדונאלד
168 : מקדונאלד
169 : אלבום לה טר סנט
*170 : הרונשטיין (אנגליקאניה)
171 : ר. ביין
172 : אלבום דה טר סנט
*173 : אמריקאן קולוני (פוטו אליה)
*174 : אמריקאן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
*175 : אמריקאן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
176א: מקדונאלד
*176ב: גלויה (אוסף בני זאס)
**177 : הדפס אבן (אוסף ע. לאור)
178 : סלצמן
*179 : ברגהים (אוסף י. גורן)
*180א: אמריקאן קולוני (אוסף ריינר)
**180ב: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
181א: מראות ארצות המקרא (אוסף המחבר)
181ב: תצלום (מזיאון רוקפלר – צולם ע"י מחל' התעתיקות המנדטורית)
182א: תצלום (אוסף בני זאס)
182ב: תצלום (אוסף ז. רדזבן)
*183 : אמריקאן קולוני (א. העיריה)
*184 : ברגהים (אוסף י. גורן)

185 : אלבום לה טר סנט
186 : תבור (אוסף ע. לאור)
187 : סלצמן
**188א: אלמוני (אוסף המצודה)
*188ב: ברגהים (אוסף י. גורן)
189 : אנדרווד (אוסף לחמן)
190 : סלצמן
**191א: תצלום (אוסף המחבר)
191ב: לנהרט ולנדרוק (אוסף פ. מזר)
192 : סלצמן
193א: בונפיס (מחל' כ"י)
193ב: אלבום אישי של תיירים דנים (אוסף ש. שבא)
**194 : אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
195א: סלצמן
**195ב: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
196א: סלצמן
**196ב: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
197 : סלצמן
*198–199: אמריקאן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
*200 : אמריקאן קולוני (אוסף א. כץ)
201 : מקדונאלד
202א: אלבום אישי של תיירים דנים (אוסף ש. שבא)

202ב: ברגהים (אוסף א. ריינר)
203 : סלצמן
204 : אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
205 : אמריקאן קולוני (אוסף א. כץ)
206 : אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
207 : אלבום דה טר סנט
*208 : ברגהים (אוסף י. גורן)
209א: מקדונאלד
209ב: סבינאק (א. דומיניקאי)
210 : מקדונאלד
*211 : ברגהים (אוסף י. גורן)
*212 : ברגהים (אוסף י. גורן)
213 : בן דב (א. העיריה)
214 : תבור (אוסף ע. לאור)
215 : ג'ון אנטוני (אוסף א. הכהן)
*216 : ברגהים (אוסף גורן)
*217 : ברגהים (אוסף י. גורן)
218 : ר. ביין (א. העיריה)
219 : ר. ביין (א. העיריה)
220 : פיוריל (אוסף בני זאס)
221 : ארץ ישראל וסוריה
*222 : אמריקאן קולוני (אוסף בני זאס)
*223א: אנדרווד (מחל' כ"י)
*223ב: אמריקאן קולוני (אלבום האוניברסיטה)

*224 : אמריקאן קולוני (אוסף בני זאס)
225 : תצלום (א. העיריה)
226א: גלויה (אוסף בני זאס)
226ב: תצלום (פוטו אליה)
227 : אמריקאן קולוני (אוסף ריינר)
228 : אמריקאן קולוני (אוסף א. כץ)
229 : אמריקאן קולוני (אוסף בני זאס)
230 : אמריקאן קולוני (אוסף א. כץ)
**231 : גלויה (אוסף להמן)
232 : אלבום הקונסוליה הרוסית (מחל' כ"י)
233 : אלבום הקונסוליה הרוסית (מחל' כ"י)
234א: גלויה סטריאוסקופית (אוסף בני זאס)
234ב: גלויה סטריאוסקופית (אוסף בני זאס)
235א: גלויה סטריאוסקופית (אוסף בני זאס)
235ב: גלויה סטריאוסקופית (אוסף בני זאס)
236 : צליינים רוסים בי-ם
237 : בונפיס (מחל' כ"י)
238א–239א: תצלום (פוטו אליה)
238ב: מראות ארצות המקרא (אוסף המחבר)
239ב: ליאו קאהן (אוסף ר. קרק)
240 : אמריקאן קולוני (א. האוניברסיטה)

מקור התמונות לפי צלמים

(או אלבומים ואוספים)

1856 – סלצמן: 22–37,36,41,56,109,141,178,187,190, 192,195א,196א,197,203.

1861 – ג'ון אנטוני: 96,97,121,122,215.

1861 – ג'שי: 130–131.

1865 – מקדונאלד: 21–20,27–26,31–30,33–32,68,79,83, 84,99,123,127,133,148,150,164,166–167,168, 176א,201,209א,210.

1865 – צלם אלמוני (אוסף מצודה): 69א,188א.

1870 – ברגהים: 23,42,44,46–47,71,98,106,120,142, 165,179,184,188,202ב,211,216,217.

1877 – בונפיס: 80,193א,237.

1880 – פיוריל: 220.

1887 – תבור: 34א,69ב,90,132,158א,186,214.

1890 – אלבום דרך היסורים: 73א,88ב,108א,139,156ב, 180ב,194,195,196ב,204,206.

1893 – אלבום לה טר סנט: 28,39,43,48,58,59,60,78, 100,103,105,124128,134,135,144,145,146, 147,151,172,185,207.

1894 – ר. ביין: 17א,67,76,102,119,171,218,219.

1895 – אנדרווד: 17ב,29א,49,70,152א,152ב,189,223א.

1900 – אמריקאן קולוני (אלבום האוניברסיטה): 51–50,81, 111,125,149,174,175,198–199,223ב,240.

1905 – מראות ארצות המקרא: 181א,239ב.

1905 – אמריקאן קולוני- גלויות: 29ב,34ב,35,40,52,57,61,63, 64,66,72,75,85,86,94,95,108ב,111,113,114, 115,116,118,136,137,153,155,173,180א,183, 200,205,222,224,227,228,229,230.

1910 – חרונשטיין: 58,62ב,65א,73א,104א,104ב,108ב, 111,143א,143ב,170.

1910 – סביניאק: 126,209ב.

1911 – אלבום הקונסוליה הרוסית : 232–233.

1912 – אלבום אישי של תיירים דנים (אוסף ש. שבא): 54ב, 193ב,202א.

1913 – צליינים רוסים בי-ם: 236.

1913 – ליאו קאהן : 239ב.

1915 – בן דב: 87,213.

1920 – אשבי: 45א,245ב.

1923 – בנאור קלטר: 160,161.

1924 – רבעון לגיאוגרפיה (אוסף להמן): 156א,159א.

1925 – ארץ ישראל : 162א,162ב,163ב,163א.

1926 – ארץ ישראל וסוריה: 82,93,154,221.

1928 – ספר שוודי (אוסף ז. רדזבן): 129.

המקורות – וסימונם בעברית ברשימה דלעיל

סלצמן: Auguste Salzmann, Jérusalem, Etude et reproduction photographique des Monuments de la Ville Sainte. Paris 1856.

ג'ון אנטוני: John Antony (Photograph) in The City of Our Lord. Twelve Photographs of Jerusalem, London 1861.

ג'שי: Armenian Patriarch Yessayi

מקדונאלד: Mac Donald (Photograph) in Ch. Wilson, Ordnance Survey of Jerusalem, 1865

ברגהים: P. Bergheim

בונפיס: Bonfils

פיוריל: L. Fiorillo

תבור: E.et F. Thévoz. La Palestine illustrée, Collection de vues recueillies en Orient, Lausanne 1888.

אלבום דרך היסורים: The Way of the Cross, A Pictorial Pilgrimage from Bethlehem to Calvary, London

אלבום דה טר סנט: Album de Terre Sainte, Paris (1893?)

ר. ביין: R. Bain (Photograph), J. Vincent, J. Lee, Earthly Footsteps of the Man of Galilee, New York 1894

לנהרט ולנדרוק: Lehnert und Landrock, Cairo

מראות ארצות המקרא: Glimpses of Bible Lands, Boston 1905

אנדרווד: Underwood and Underwood,

אמריקאן קולוני: American Colony

בן דב: Ben Dov, Jerusalem

הורנשטיין: Hornstein (Photograph), Christ Church Collection.

סביניאק: Savignac (Photograph), Ecole Biblique Collection.

צליינים רוסים בי-ם: Graham Stephen, With the Russian Pilgrims to Jerusalem, London 1913.

אשבי: C.R. Ashbee, ed, Jerusalem 1918-1920 - Being the Records of the Pro-Jerusalem Council during the period of the British Military Administration, London 1921.

רבעון לגיאוגרפיה: National Geography, 1924

ארץ ישראל: Georg Landauer, Palästina, 300 Bilder, Munchen 1925.

ארץ ישראל וסוריה: Karl Gröber, Palestine and Syria Berlin, 1926

תמונות מארץ ישראל (ספר שבדי): Bilder Från Det Heilige Landet, Stockholm 1928

ליאו קאהן: Leo Kahan, Palastina in Bilder, Wien 1913

בנאור קלטר: Benor Kalter (תיק צילומים בהוצאת הפרו-ג'רוזלם סוסייטי, 1923)

קיצור שמות האוספים

מחל' כ"י: המחלקה לכתבי יד של האוניברסיטה העברית.
אלבום האוניברסיטה: אלבום האוניברסיטה העברית בספריה הלאומית ובו תצלומי האמריקאן קולוני

מחל' לגיאוגרפיה: מחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית

א. העיריה: ארכיון עיריית ירושלים

א. הציוני: האכיון הציוני

א. קק"ל: ארכיון הקרן הקיימת לישראל

כנ. אנגליקאנית: אוסף תצלומים (מרביתם נגטיבים של זכוכית) ברשות הכנסיה האנגליקאנית

א. דמיניקאני: אוסף בית הספר ד' דמיניקאני למקרא

תארוך הצילומים

תארוך התמונות נעשה ע"פ מועד הופעת הספר, שהוא התאריך האפשרי המאוחר ביותר לצילום התמונה. בדרך כלל צולמו מרבית התמונות כשנה עד שלוש שנים לפני הופעת הספר. במקרים אחרים התאריך אף מוקדם יותר, ולעתים אף נעשה שימוש בתמונות קדמות בהרבה שראו אור לפני כן. חרף אי הוודאות הקיימת לגבי חלק מהתמונות, עשינו נסיון לתארכם. תאריכים אלו אינם מוחלטים כמובן, אלא מקורבים, ונעשו כדי לתת מושג כללי על נופי העיר לתקופותיה. התארוך מסתמך בעיקר על התמורות שחלו בנוף ובמבנים, כשהאינדיקטורים הבולטים ביותר, הם שער יפו, כנסית הקבר והר הזיתים. מלבד במקרים יוצאים מגדר הרגיל, אנו משוכנעים כי אי הדיוק אינו עולה על חמש שנים. רק במקרים בודדים, בהם לא עמדו לרשותנו כל נתונים, אי הדיוק עלול להיות גדול יותר. כדי לסייע בידי הקורא לעמוד על מידת הוודאות בתארוך התמונות, אנו מביאים בזאת סקירה קצרה על המקורות ובעיות התארוך הקיימות לגביהן. לאחריה הבאנו רשימה מלאה של התמונות, תוך התייחסות לכל אחת מהן בנפרד.

ברנהים:
התמונות הן ללא תאריך, ואין כל נתונים על הצלם, או מועד ביקורו בארץ. התאריך נקבע לפי הנופים הנראים בתמונות ואופי הצילומים. קרוב לודאי, שהתצלומים לא נעשו באותה שנה, אלא בפרק זמן ממרשך יחסית, כנראה בין השנים 1875–1865. התמונות נראות קדמות בהרבה לאלו של בונפיס (1877). בניגוד לזה האחרון, אין בהן דמויות בתנועה.

בולט בעיקר ההבדל באזור שער שכם, הנראה קופא על שמריו בתמונה של ברנהים לעומת זה של בונפיס. הר הזיתים נראה שומם לחלוטין, ומכאן שהתמונה אינה מאוחרת בהרבה ל-1870, מועד הנחת אבן הפינה לכנסיה הרוסית בא-טור. מכל מקום, אחדות מהתמונות לפחות אינן קדמות ל-1869, תאריך בו הוחלפה כיפת בנסית הקבר, הנראית ברקע על בריכת חזקיהו (עמ' 165), או אפילו ל-1872, תאריך בו הושלמה כיפת בי"הכ "תפארת ישראל" (התמונה אינה ברורה די צרכה כדי לקבוע את הדבר באופן חד משמעי).

צלם אלמוני (צילומים 69א , 188א):
התאריך משוער, וניקבע לפי המראה בסמוך לשער האריות, בו נראים קברים מוסלמים ברחבת השער, שאינם נראים בתמונות המאוחרות יותר.

"דרך היסורים", 1895–1880:
האיכות המעולה של הדפסת התמונות באלבום מרמזת, כי הוא מאוחר יחסית, אך חלקן לפחות, הן משנות ה-80. שכן בתמונה של הר הזיתים (לא הוכלל בקובץ זה) כנסית מריה מגדלנה שנחנכה ב-1888, עדיין אינה קיימת. בכל מקרה, האלבום אינו מאוחר ל-1898, שכן שער יפו נראה עדיין לפני השינויים שנעשו בו באותה שנה, והקיר המחבר את בית השער עם המצודה נראה בברור.

אלבום "ארץ הקודש", 1893
מרבית הצילומים הם מראשית שנות ה-90, אך שולבו באלבום גם תצלומים שהם קדומים בהרבה, כגון אלו של בונפיס (1877), מבלי שצויין המקור.

גלויות סטריאוסקופיות שצולמו ע"י אנדרוד (1905–1890):
על חלק מהגלויות מצוין התאריך, שהוא בד"כ מסוף המאה הקודמת וראשית המאה הנוכחית.

אמריקן קולוני (1910–1898):
שרות הצילום של האמריקן קולוני נוסד ב-1898, עם ביקור הקיסר וילהלם השני, אך תמונות אחדות לפחות קדמות יותר. כך למשל, התמונה המראה את בנין כנסית מריה מגדלנה (לא הובאה כאן). מרבית התמונות הן מראשית המאה הנוכחית וההתאריכים – 1905, 1910 – אינם אלא תאריכים מקורבים לפרק זמן זה (המגדל בשער יפו מעיד כי חלקן אינן קודמות ל-1907).

הרונשטיין, הכנסיה האנגליקאנית (1915–1900):
מרבית התמונות הן כנראה מראשית המאה הנוכחית. זאת אנו למדים הן מאופי התמונות והן מעדות אנשי הכנסיה האנגליקאנית, ברשותם נמצאים האוספים. חלק מהתמונות צולמו בשנים 1907–1902, שכן באחת התמונות, נראה הסביל בשער יפו (1902) טרם שניבנה המגדל ובתמונות אחרות נראה כבר המגדל ומכאן שהתצלומים מאוחרים ל-1907. הורנשטיין (כנראה יהודי מומר) היה מנהל בי"ס רשמו ניזכר בספר "כל ירושלים" שיצא ב-1921. ומכאן שהיה פעיל עד תקופה מאוחרת. התאריך 1910, עונה בקווים כללים על התארוך עם מרווח אי דיוק אפשרי של כ-5 עד 10 שנים (נראה שלא כל התמונות צולמו באותה תקופה).

תמונות מהארכיון הדומיניקאני:
התמונות צולמו ע"י הנזיר הדומיניקאני סביניאק, שצילומיו מלווים את ספרם המונומנטאלי של ויינסאן ואבל, "ג'רוזלם.נובל", שכרכיו הראשונים ראו אור ב-1912. התמונות שהבאנו הן מתקופה זו לערך (משלחת פרקר שהונצחה ע"י סביניאק), חפרה בירושלים בשנים 1911–1909).

הגלויות:
תארוך הגלויות, הוא מעצם טבעו קשה יותר, שכן יוצרו בפרק זמן ממושך. מרבית הגלויות שהשתמשנו בהם, הם מסוף המאה הקודמת, ויותר מזאת, מראשית הנוכחית, (בגלויות המאוחרות לא נקבנו בתאריך). סוג גלויה מיוחד, הן הגלויות הכפולות (הסטריאוסקופיות), הדמות לאלו של אנדרוד, שיוצרו למאות עבור צליינים המזרחיים. מרביתם מראשית המאה הנוכחית.

מפתח מקור התמונות לפי סדר הופעתן באלבום

שם מקור האוסף או הארכיון רשומים בסוגריים (בצילומים שלוקטו מאלבומים יחידים – לא ציון מקור האוסף, אלא שם הצלם בלבד: סלצמן, מקדונאלד, פירוטי, אלבום טר סנט וכו').

17א: ר. ביין (א. העיריה)
17ב: אנדרוד (מחל' כ"י)
*18א: גלויה (אוסף לחמן)
*18ב: גלויה (אוסף לחמן)
19 : הארכיון הפרנציסקאני
20–21 : מקדונאלד
22 : סלצמן
*23 : ברנהים (אוסף י. גורן)
24–25 : ח"א הגרמני (מחל' לגיאוגרפיה)
26–27 : מקדונאלד
28 : אלבום דה טר סנט
*29א: אנדרוד (מחל' כ"י)
*29ב: אמריקן קולוני (אוסף א. ריינר)
30–31 : מקדונאלד
32–33 : מקדונאלד
34א: תבוז (אוסף ע. לאור)
*34ב: אמריקן קולוני (אוסף א. כץ)
*35 : אמריקן קולוני (מחל' כ"י)
36–37 : סלצמן
38 : הדפס אבן, פירוטי
39 : אלבום דה טר סנט
*40 : אמריקן קולוני (אוסף א. כץ)
41 : סלצמן
*42 : ברנהים (אוסף י. גורן)
43 : אלבום לה טר סנט
*44 : ברנהים (אוסף י. גורן)
*45א: אשבי (אוסף א. כץ)
45ב: אשבי (אוסף א. כץ)
46–47 : ברנהים (אוסף י. גורן)
47 : ברנהים (אוסף י. גורן)
48 : אלבום דה טר סנט
49 : אנדרוד (מחל' כ"י)
*50–51 : אמריקן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
*52 : אמריקן קולוני (מכון כ"י)
53 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
**54א: נגטיב זכוכית (א. העיריה)
54ב: אלבום אישי של חיילים דנים (אוסף ש. שבא)
55א: תצלום (מחל' כ"י)
55ב: תצלום (מחל' כ"י)

56 : סלצמן
*57 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
*58 : הורנשטיין (כנ. אנגליקאנית)
59 : אלבום דה טר סנט
60 : אלבום דה טר סנט
*61 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
62א: גלויה (אוסף לחמן)
*62ב: הורנשטיין (כנ. אנגליקאנית)
*63 : אמריקן קולוני (אוסף א. כץ)
*64 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
*65א: הורנשטיין (כנ. אנגליקאנית)
65ב: תצלום (האוניברסיטה)
*66 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
67 : ר. ביין (א. העיריה)
68 : מקדונאלד
**69א: אלמוני (אוסף המצודה)
69ב: תבוז (אוסף לאור)
*70 : אנדרוד (אוסף לחמן)
*71 : ברנהים (אוסף י. גורן)
*72 : אמריקן קולוני (אוסף בני זאס)
*73א: הורנשטיין (כנ. אנגליקאנית)
**73ב: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
74א: תצלום (א. האוניברסיטה)
74ב: גלויה
74ג: אמריקן קולוני (א. העיריה)
75 : ר. ביין (א. העיריה)
76 : מקדונאלד
77 : אלבום דה טר סנט
78 : מקדונאלד
79 : מקדונאלד
80 : בונפיס (מחל' כ"י)
81 : אמריקן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
82 : ארץ ישראל וסוריה
83 : מקדונאלד
84 : מקדונאלד
*85 : אמריקן קולוני (מכון כ"י)
*86 : אמריקן קולוני (מכון כ"י)
87 : בן דב (א. הציוני)
88א: תצלום (א. קק"ל)
**88ב: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
*89א–ב–ג: גלויות משנות ה-20

90 : תבוז (אוסף לאור)
91 : אלבום לה טר סנט
92 : אלבום לה טר סנט
*93 : ארץ ישראל וסוריה (אוסף המחבר)
*94 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
*95 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
96 : ג'חן אנטוני (אוסף א. הכהן)
97 : ג'חן אנטוני (אוסף א. הכהן)
*98 : ברנהים (אוסף י. גורן)
99 : מקדונאלד
100 : אלבום דה טר סנט
101 : מקדונאלד
102 : ר. ביין (א. העיריה)
103 : אלבום דה טר סנט
*104א: חזרונשטיין (כנ. האנגליקאנית)
*104ב: הורנשטיין (כנ. האנגליקאנית)
105 : אלבום דה טר סנט
*106 : ברנהים (אוסף י. גורן)
*107 : הורנשטיין (כנ. אנגליקאנית)
*108א: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
*108ב: אמריקן קולוני (אוסף בני זאס)
109 : סלצמן
110 : הדפס אבן, פירוטי
*111 : אמריקן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
112 : הדפס אבן, דוסאו (אוסף נתן שור)
*113 : אמריקן קולוני (אוסף א. כץ)
*114 : אמריקן קולוני (אוסף א. רייגר)
*115 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
*116 : אמריקן קולוני (א. העיריה)
117 : הדפס אבן, דוסאו (אוסף נתן שור)
*118 : אמריקן קולוני (אוסף רייגר)
119 : ר. ביין (א. העיריה)
*120 : ברנהים (אוסף י. גורן)
121 : ג'חן אנטוני (אוסף א. הכהן)
122 : ג'חן אנטוני (אוסף א. הכהן)
123 : מקדונאלד
124 : אלבום לה טר סנט
125 : אמריקן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
126 : סביניאק (א. דומיניקאני)
127 : מקדונאלד

128 : אלבום לה טר סנט
129 : ירושלים, ספר שבדיי (אוסף רוזנבן)
130–131: ג'שי (הפטריארכיה הארמנית)
132 : תבוז (אוסף ע. לאור)
133 : מקדונאלד
134 : אלבום דה טר סנט
135 : אלבום דה טר סנט
*136 : אמריקן קולוני (אוסף בני זאס)
*137 : אמריקן קולוני (אוסף בני זאס)
138 : מקדונאלד
139 : אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
140 : תחרטי, טיפניע
141 : סלצמן
*142 : ברנהים (אוסף י. גורן)
*143א: הורנשטיין (כנ. האנגליקאנית)
*143ב: הורנשטיין (כנ. האנגליקאנית)
144 : אלבום דה טר סנט
145 : אלבום דה טר סנט
146 : אלבום דה טר סנט
147 : אלבום דה טר סנט
148 : מקדונאלד
149 : אמריקן קולוני (אלבום האוניברסיטה)
150 : מקדונאלד
151 : אלבום לה טר סנט
*152א: אנדרוד (מכון כ"י)
*152ב: אנדרוד (אוסף לחמן)
*153 : אמריקן קולוני (אוסף בני זאס)
154 : ארץ ישראל וסוריה (אוסף המחבר)
155 : אמריקן קולוני (אוסף א. רייגר)
156א: רכבון לגיאוגרפיה (אוסף לחמן)
*156ב: אלבום דרך היסורים (אוסף שדור)
157 : תצלום (אוסף רייגר)
158א: תבוז (אוסף ע. לאור)
158ב: גלויה
159א: רכבון לגיאוגרפיה (אוסף לחמן)
160 : בנאור קלטר (פוטו אליה)
161 : בנאור קלטר (פוטו אליה)
162א–ב: ארץ ישראל
163א–ב: ארץ ישראל
164 : מקדונאלד

* תארוך משוער, המתבסס על נתוני הנוף, ו/או מידע כללי על מכלול התצלומים, עם מרווח אי דיוק אפשרי של כחמש שנים.

** תארוך משוער ללא נתונים מספיקים, עם מרווח טעות אפשרית של כעשר שנים ויותר.

106 ANTONIA FORTRESS (OMARIYA SCHOOL), 1870
107 SOUTH-EAST PINNACLE OF THE TEMPLE ENCLOSURE
108a COURTYARD OF THE ANTONIA FORTRESS, 1890
108b FIRST STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA, 1905
109 VIA DOLOROSA - ECCE HOMO, 1856
110 ECCE HOMO ARCH DURING THE DIGGING, 1864
111 VIA DOLOROSA - ECCE HOMO 1900
112 THIRD STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA
113 THE VIA DOLOROSA NEXT TO THE AUSTRIAN HOSPICE
114 FOURTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA
115 FIFTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA
116 VIA DOLOROSA - NEAR THE SIXTH STATION OF THE CROSS
117 VIA DOLOROSA - NEAR THE SEVENTH STATION OF THE CROSS
118 EIGHTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA
119 NINTH STATION OF THE CROSS - VIA DOLOROSA
120 CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE, 1870
121 DOMES OF THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE, 1861
122 ENTRANCE TO THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE, 1861
123 BELFRY OF THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE, 1865
124 TURKISH GUARDS IN THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE
125 CHAPEL OF ST. HELENA
126 THE SCHOLARS VINCENT AND ABEL
127 OLD ENTRANCE TO THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE, 1865
128 CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE FROM THE EAST, 1893
129 PALM-SUNDAY CELEBRATION
130-131 THE MURISTAN, 1861
132 RUINS OF THE MURISTAN, 1887
133 ENTRANCE TO THE CHURCH OF ST. MARY LATINE, 1865
134 THE CHURCH OF ST. MARY LATINE,
135 CLOISTER FROM CRUSADERS' TIME
136 THE MURISTAN AND THE CHURCH OF THE REDEEMER
137 THE MURISTAN AND ENVIRONS, 1905
138 REMAINS OF AN OLD ARCH, 1865
139 OLD ARCH IN RUSSIAN HOSPICE, 1890
140 NORTH-WEST QUARTER OF THE CITY, 1842
141 VIEW OF THE CITADEL FROM THE CHRISTIAN QUARTER, 1856
142 JERUSALEM FROM THE NORTH-WEST, 1870
143a-b JERUSALEM - GENERAL VIEW EASTWARD
144 JERUSALEM FROM THE CHURCH OF ST. ANNE, 1870
145 SOUTH-WEST OF THE CITY
146 SISTERS OF SION CONVENT AND ENVIRONS, 1893
147 NORTH-WEST QUARTER OF THE CITY
148 STREET LEADING FROM THE LIONS' GATE TO THE VIA DOLOROSA
149 STREET IN JERUSALEM
150 FOUNTAIN IN EL-WAD STREET, 1865
151 WATER CARRIER IN JERUSALEM, 1893
152a DAVID STREET, 1900
152b THE CHRISTIANS STREET, 1900
153 THE BAZAAR KHAN-EZ-ZAIT, 1905
154 BAZAAR IN JERUSALEM
155 PORTER 1905
156a WOMEN SELLING VEGETABLES
156b GALLERY LEADING TO THE COTTON GATE, 1890
157 GALLERY LEADING TO THE COTTON GATE, 1924
158a WOMEN WEIGHING CORN
158b WOMEN GRINDING CORN
159a ARABS SELLING BREAD
159b CAFE CUSTOMERS
160 COFFE HOUSE IN THE OLD CITY
161 STREET IN THE OLD CITY
162a MONEY CHANGER IN THE OLD CITY
162b WEAVER IN THE OLD CITY
163a WATER-CARRIERS IN THE OLD CITY
163b VENDOR OF LEMONADE IN THE OLD CITY
164 HEZEKIAH'S POOL, 1865
165 HEZEKIAH'S POOL, 1870
166-167 BIRKET ISRAEL, 1865
168 THE CHURCH OF ST. ANNE FROM BIRKET ISRAEL, 1865
169 THE CHURCH OF ST. ANNE, 1893
170 CHRIST CHURCH
171 ENTRANCE TO THE ARMENIAN COMPOUND
172 INTERIOR OF THE ARMENIAN CHURCH OF ST. JAMES
173 CHAPEL OF ST. JAMES IN THE ARMENIAN CHURCH,
174 THE COENACULUM
175 DAVID'S TOMB, 1900
176a DAVID'S TOMB, 1865
176b THE SO-CALLED "DAVID'S TOMB
177 DAVID'S TOMB
178 ZION GATE, 1856
179 TURKISH GUARD AT ZION GATE, 1870
180a THE AREA NEAR THE DUNG GATE, 1905
180b THE DUNG GATE FROM THE OUTSIDE, 1890
181a THE DUNG GATE, 1905
181b THE DUNG GATE, MANDATE PERIOD
182a THE DUNG GATE, 1905
182b THE DUNG GATE, 1905
183 GROUP OF CAMELS OUTSIDE THE DUNG GATE, 1905
184 THE GOLDEN GATE FROM OUTSIDE, 1870
185 INTERIOR OF THE GOLDEN GATE, 1893
186 THE GOLDEN GATE, 1887
187 THE LIONS' GATE, 1856
188a THE LIONS' GATE, 1865
188b THE LIONS' GATE, 1870
189 MOSLEM GATHERING NEAR THE LIONS' GATE
190 HEROD'S GATE, 1856
191a HEROD'S GATE AND ENVIRONS
191b SHEEP MARKET BY HEROD'S GATE
192 DAMASCUS GATE, 1856
193a DAMASCUS GATE, 1887
193b DAMASCUS GATE, 1912
194 DAMASCUS GATE FROM THE INSIDE
195a GROTTO OF JEREMIAH, 1856
195b GROTTO OF JEREMIAH, 1890
196a THE TOMB OF THE KINGS, 1856
196b THE TOMB OF THE KINGS, 1890
197 THE FOUNTAIN NEAR THE SULTAN'S POOL, 1856
198-199 CATTLE MARKET IN THE SULTAN'S POOL, 1900
200 CATTLE-MARKET IN THE SULTAN'S POOL, 1905
201 VALLEY OF HINNOM, 1865
202a VALLEY OF HINNOM, 1912
202b VALLEY OF HINNOM (HACELDAMA), 1870
203 ANCIENT TOMBS IN SILOAM, 1856
204 VILLAGE OF SILOAM, 1890
205 SILOAM QUARTER BUILT FOR YEMENITES JEWS
206 JOB'S WELL, 1890
207 JOB'S WELL, 1893
208 THE POOL OF SILOAM, 1870
209a THE VILLAGE OF SILOAM AND THE CITY OF DAVID, 1865
209b PARKER'S DELEGATION IN THE CITY OF DAVID, 1910
210 TOMBS IN THE VALLEY OF JEHOSAPHAT, 1865
211 TOMBS IN THE VALLEY OF JEHOSAPHAT, 1870
212 PILLAR OF ABSALOM 1870
213 Y. BEN ZVI AT THE TOMB OF BENI HEZIR
214 JEWISH CEMETERY ON THE MOUNT OF OLIVES, 1887
215 THE MOUNT OF OLIVES. 1861
216 THE MOUNT OF OLIVES, 1870
217 GETHSEMANE, 1870
218 THE MOUNT OF OLIVES, 1894
219 THE RUSSIAN CHURCH OF MARIA MAGDELENE, 1894
220 THE RUSSIAN CHURCH ON THE MOUNT OF OLIVES, 1880
221 MOSLEM GUARD IN THE MOSQUE OF THE ASCENSION
222 VIEW FROM THE MOUNT OF OLIVES
223a BEDOUINS NEAR BETHPHAGE
223b BETHANY
224 AUGUSTA VICTORIA ON THE MOUNT OF OLIVES
225 LAYING THE FOUNDATION STONE OF THE HEBREW UNIVERSITY
226a THE GREEK-ORTHODOX PATRIARCH, 1894
226b ARMENIAN PRIESTS DURING A RELIGIOUS PROCESSION
227 FRANCISCAN MONKS IN JERUSALEM
228 GYPSIES IN JERUSALEM
229 GROUP OF LEPERS IN JERUSALEM
230 AN AMERICAN CAVASSE
231 A RUSSIAN CAVASSE
232 THE RUSSIAN CONSUL
233 ENTERTAINMENT OF RUSSIAN CONSULATE MEMBERS
234a EASTER PROCESSION OF RUSSIAN PILGRIMS
234b RUSSIAN PILGRIMS IN FRONT OF THE CONVENT OF THE CROSS
235a RUSSIAN SAILORS
235b RUSSIAN PILGRIMS AT THE RAILWAY STATION
236 RUSSIAN PILGRIM TAKING HOME THE "HOLY FIRE"
237 RACHEL'S TOMB, 1887
238-239 ARMENIANS NEAR RACHEL'S TOMB
238b RACHEL'S TOMB, 1904
239b ENTRANCE TO RACHEL'S TOMB, 1913
240 RACHEL'S TOMB, 1905

Note to the non-Hebrew Reader

This book follows the Hebrew tradition. It is to be read from right to left. The reader is asked to start the book accordingly.

ACKNOWLEDGEMENTS

The publisher wish to express his thanks to the following institutions and individuals, who were kind enough to grant permission to reproduce photographs from their collection:

Jewish National Library, Department of Manuscrits of the Hebrew University, Department of Geography of the Hebrew University, Jerusalem Municipality Archives, Citadel Museum, Keren Kaymet Archives, Zionist Organisation Archives, Department of Antiquities, Armenian Patriarchate, Christ Church, Studium Biblicum Franciscanum, Ecole Biblique et Archéologique, Pontifical Institute for Biblical Studies.

Yair Goren, Elhanan Reiner, Beni Zeiss, Nathan Shur, Eliahu Hacohen, Uri Katz, Yacov Leheman, Ruth Kark, Photo Elia, Eran Lahor, Iosef Shadour, Shlomo Sheva Zeev Radovan, Pepe Mazar.

SOURCES (name of photographers in block letters):

A. SALZMANN, Jérusalem, Etude et reproduction photographique des Monuments de la Ville Sainte, Paris 1856: 22, 36-37, 41, 56, 109, 141, 178, 187, 190, 192, 195a, 197, 203. J. ANTONY, in The City of Our Lord, Twelve Photographs of Jerusalem, London 1861: 96, 97, 121, 122, 215. Armenian Patriarch YESSAYI, Jerusalem 1861: 130-131. MACDONALD, in Ch. Wilson, Ordnance Survey of Jerusalem, 1865: 20-21, 26-27, 30-31, 32-33, 68, 79, 83, 84, 99, 123, 127, 133, 148, 150, 164, 166-167, 168, 176a, 201, 209a, 210. Anonymous Photographer (from the Citadel Museum Collection): 69a. 188b. P. BERGHEIM, 1870: 23, 42, 44, 46-47, 71, 98, 601, 120, 142, 165, 179, 184, 188, 202b, 211, 216, 217. BONFILS, 1870: 80, 193a, 237. L. FIORILLO, 1880: 220. E. et F. THEVOZ, La Palestine Illustrée, Collection de vues recueillies en Orient, Lausanne, 1888: 34a, 69b, 90, 132, 158a, 186, 214. The Way of the Cross, A Pictorial Pilgrimage from Bethlehem to Calvary, London, 1890: 73a, 88b, 108a, 139, 156b, 180b, 194, 195, 196b, 204, 206. Album de Terre Sainte, Paris 1893: 28, 39, 43, 48, 58, 59, 60, 78, 100, 103, 105, 124, 128, 134, 135, 144, 145, 146, 147, 151, 172, 185, 207. R. BAIN in J. Vincent, J. Lee, Earthly Footsteps of the Man of Galilee, New-York 1894: 17a, 67, 76, 102, 119, 171, 218, 219. Underwood and Underwood, Publishers, 1895: 17b, 29a, 49, 70, 152a, 152b, 189, 223a. AMERICAN COLONY PHOTOGRAPHERS (Album): 50-51, 81, 111, 125, 149, 174, 175, 198-199, 223b, 240. AMERICAN COLONY PHOTOGRAPHERS: 29b, 34b, 35, 40, 52, 57, 61, 63, 64, 66, 72, 75, 85, 86, 94, 95, 108b, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 136, 137, 153, 155, 173, 180a, 183, 200, 205, 222, 224, 227, 228, 229, 230. HORNSTEIN, Christ Church Collection: 58, 62b, 65a, 73a, 104a, 104b, 108b, 111, 143a, 143b, 170. SAVIGNAC, Ecole Biblique et Archéologique, 1910: 126, 209b. Album of the Russian Consulate, 1911: 232-233. Graham Stephen, With the Russian Pilgrims to Jerusalem, London 1913: 236. LEO KAHAN, Palastina in Bilder, Wien 1913: 239b. BEN DOV, Jerusalem 1915: 87, 213. C.R. Ashbee, ed., Jerusalem 1918-1920, London 1921: 45a, 45b. BENOR KALTER, 1923: 160, 161. National Geography 1924: 156a, 159a. C. RAAD, Jerusalem in G. Landauer, Palastina, Munich 1925: 162a, 162b, 163a, 163b. K. GROBER, Palestine and Syria, Berlin 1926: 82, 94, 154, 221. Bilder Från Det Heilige Landet, Stockholm 1928: 129.
Lithographs and engravings: E. Pierotti, Jerusalem Explored, London: 38, 110. C. Doussault, Les Quatorzes Stations de la Voie Douloureuse, Paris 1856: 112, 117. W. Tipping, in The Jewish War of Flavius Josephus ed. by I. Taylor: 140.

CONTENTS

(LIST OF PHOTOGRAPHS)

17a ENTRANCE TO BAB EL WAD
17b AT KIRYAT-YEARIM
18a PILGRIMS APPROACHING THE CITY
18b PILGRIMS AT THE DAMASCUS GATE
19 PILGRIMS ARRIVING AT CASA NOVA
20-21 JERUSALEM FROM THE MOUNT OF OLIVES, 1865
22 JERUSALEM FROM THE MOUNT OF OLIVES, 1856
23 JERUSALEM FROM THE SOUTH-EAST
24-25 AERIAL VIEW OF JERUSALEM FROM EAST, 1917
26-27 JERUSALEM FROM MOUNT SCOPUS, 1865
28 JERUSALEM FROM MOUNT SCOPUS, 1893
29a JERUSALEM FROM MOUNT SCOPUS, 1895
29b JERUSALEM FROM THE NORTH, 1905
30-31 JERUSALEM FROM THE SOUTH, 1865
32-33 JERUSALEM FROM THE NORTH, 1865
34a JERUSALEM FROM THE NORTH-WEST, 1887
34b JERUSALEM FROM THE NORTH-WEST, 1905
35 VIEW FROM ST. GEORGE SOUTHWARD, 1905
36-37 JERUSALEM FROM MAMILLA POOL, 1856
38 CITY WALLS AND MAMILLA POOL, 1864
39 CITY WALLS AND MAMILLA POOL, 1893
40 JERUSALEM FROM MAMILLA POOL, 1910
41 CITY WALLS FROM THE SOUTH-WEST, 1856
42 CITY WALLS FROM THE SOUTH-WEST, 1870
43 JERUSALEM FROM THE SOUTH-WEST, 1893
44 MOAT AND WALL BETWEEN JAFFA GATE AND CITADEL
45a THE MOAT BEFORE THE BREACH WAS MADE, 1898
45b SUGGESTED RECONSTRUCTION OF THE SITE, 1920
46-47 JAFFA GATE, 1870
47 A TURKISH CANON IN THE CITADEL
48 JAFFA GATE, 1893
49 JAFFA GATE, 1896
50-51 JAFFA GATE, 1900
52 JAFFA GATE, 1910
53 JAFFA GATE, 1910
54a MOSLEM CELEBRATION AT JAFFA GATE
54b THE FOUNTAIN AND ENVIRONS, 1912
55a GAMAL PACHA LEAVES JERUSALEM, 1916
55b THE AUSTRIAN ARMY ARRIVES IN JERUSALEM
56 JAFFA GATE (FROM INSIDE), 1856
57 JAFFA GATE VIEWED FROM THE CITY, 1910
58 JAFFA GATE VIEWED FROM THE CITY, 1910
59 SCENE NEAR JAFFA GATE, 1893
60 GRAND-NEW HOTEL NEAR JAFFA GATE, 1893
61 VEGETABLE MARKET IN THE MOAT OF THE CITADEL, 1905
62a CAB-STAND IN FRONT OF THE JAFFA GATE, 1895
62b POTTERY DEALER IN FRONT OF THE JAFFA GATE
63 VIEW OUTSIDE THE CITADEL
64 MARKET OUTSIDE JAFFA GATE, 1905
65a BUILDINGS NORTH OF JAFFA GATE
65b BRITISH TROOPS ENTERING JERUSALEM
66 WATERMELON MARKET OUTSIDE JAFFA GATE, 1905
67 THE ROAD LEADING FROM JAFFA GATE TO BETHLEHEM, 1893
68 THE CITADEL, 1865
69a THE CITADEL AND ITS ENVIRONS, 1865
69b THE CITADEL FROM THE SOUTH, 1887
70 VIEW OF THE CITADEL AND THE MOAT, 1895
71 PHASAEL TOWER, 1870
72 TURKISH SOLDIERS IN THE CITADEL
73a TURKISH SOLDIERS AT THE ENTRANCE TO THE CITADEL
73b THE CITADEL FROM THE CITY, 1890
74a-b GENERAL ALLENBY ADDRESSING JERUSALEM INHABITANTS
75 TURKISH SOLDIERS IN THE BARRACK SQUARE
76 VIEW OF THE WAILING WALL AND THE MOGHREBIN QUARTER, 1894
77 ROBINSON'S ARCH, 1865
78 ROBINSON'S ARCH, 1893
79 THE WAILING WALL, 1865
80 THE WAILING WALL, 1877
81 THE WAILING WALL, 1900
82 JEWS NEAR THE WAILING WALL
83 PART OF WESTERN WALL NEAR THE IRON GATE, 1865
84 HOUSES OF THE JEWISH QUARTER, 1865
85 THE JEWISH QUARTER WITH THE MOGHREBIN QUARTER
86 TIFERET ISRAEL SYNAGOGUE
87 BEN ZACCAI SYNAGOGUE
88a THE JEWISH QUARTER
88b STREET SCENE IN THE JEWISH QUARTER
89a-b-c THE JEWISH QUARTER
90 A JEWISH COTTON CLEANER, 1887
91 JEWISH RABBI
92 JEWS IN JERUSALEM
93 JEWS ON THEIR WAY TO THE SYNAGOGUE
94 A TRIUMPHAL ARCH IN HONOUR OF WILHELM II, 1898
95 THE JEWISH COMMUNITY EXPECTING WILHELM II, 1898
96 THE TEMPLE AREA WITH THE JEWISH QUARTER
97 THE TEMPLE MOUNT WITH THE MOUNT OF OLIVES
98 THE DOME OF THE ROCK AND THE TEMPLE AREA, 1870
99 INTERIOR OF THE DOME OF THE ROCK, 1865
100 INTERIOR OF THE DOME OF THE ROCK, 1893
101 THE MOSQUE OF EL AKSA, 1865
102 INTERIOR OF EL AKSA MOSQUE, 1893
103 MINBAR OF THE EL-AKSA MOSQUE, 1893
104a MOSLEM DRINKING WATER IN THE TEMPLE AREA, 1910
104b THE DOUBLE GATE
105 SOLOMON'S STABLES, 1894

THE CHARACTER AND LANDSCAPES OF THE CITY, AS SEEN IN THE FIRST PHOTOGRAPHS

As a result of its position as a city encircled by mountains, its picturesque walls and gates and its extremely rich and diverse architecture, Jerusalem is one of the most photogenic cities in the world. The quaint, narrow streets and colourful oriental markets also contributed to the singular vistas of the city. But above all, Jerusalem has always been distinguished by its holiness and unique religious atmosphere, which at all times have attracted travellers and pilgrims. Such visitors have sought every means to perpetuate its sites and landscapes. However, "secular" Jerusalem of the 19th century had few attractions to offer its visitors. It was mainly a desolate, poverty-striken city, lacking basic facilities, dirty and neglected; many of its buildings were in ruins. Its surroundings were completely barren. On all sides the desert terrain extended up to the city walls. One found oneself in the open country as soon as one emerged from the gates.

Indeed, its dormant and forlorn character is reflected in the first photographs: the environs of the city appear completely desolate. The state of negligence and disrepair within the city are quite evident and many parts are seen to be uninhabited. The area adjoining the Holy Sepulchre (known as the Muristan) was in ruins till the end of the 19th century. Likewise, the western part of the Christian Quarter was a vacant area (see p. 141).

During the first half of the 19th century there were very few public buildings in the Old City. Many of the churches we see today were built during the 1860's: the Church of St. Anne was restored only in 1860 and the entire area had previously served as a Turkish stable; the Convent of the Sisters of Sion was inaugurated in 1868; the Austrian Hospice was erected in 1863, and the Church of the Redeemer was completed as late as 1898.

The paving of Jerusalem's streets was started only in 1864-65, this labour being carried out by chained prisoners. Those years also saw the introduction of petroleum for lighting houses and some of the main thoroughfares.

The inhabitants of Jerusalem were entirely deprived of cultural life in those days. In fact, the city came to a halt after sunset. The gates were closed, as were the stores and workshops, and the inhabitants stayed at home until sunrise. (It was prohibited to walk the streets during the night.)

The "modernisation"and progress which Jerusalem experienced towards the end of the 19th century also led to the disappearance or complete alteration of some of its most charming landscapes. In the 1890's camels were forbidden entrance to the city.The colourful fruit and pottery market in front of Jaffa Gate vanished, and the same fate befell the highly picturesque cattle market in the Sultan's Pool and the sheep market in front of Herod's Gate. No longer could one view women carrying their wares to the market on their heads or the famous water-carriers, so often described by pilgrims in the last century.

No discussion of the vanishing features of Jerusalem should fail to mention its famous and attractive water pools, which ranked among its most inspiring landscapes. In particular, the pool of Hezekiah and Birket Israel near the Lions' Gate were frequently described in earlier times. Today both fall within the category of the most neglected spots in Jerusalem, and the latter is now completely covered.

The changes which Jerusalem has undergone in the last decades have also left their mark on some of the traditional occupations and workshops, such as the weaving industry and dye workshops. For instance, in the last century dyeing was carried out in the area of the Muristan, where the free space served for the spreading of the dyed cloth. The local weaving industry was brought virtually to a halt with the import of cheap cloth from England. During the British Mandate, the "Pro-Jerusalem Society" attempted to revive this age-old industry (the cotton market (p. 157) as well as some of the workshops), but its efforts were in vain. Jews were also associated with this profession, as cotton cleaners (see p.90).

One of the unique features of the Jerusalem scene in the 19th century was Jaffa Gate. It was a kind of "display window" of Jerusalem and its main outlet to the world. Jaffa Gate served in fact as a barometer for all the changes and innovations within the city in the second half of that century. The dynamic character of this gate stands in sharp contrast with the static nature of the rest of the city. The changes introduced at Jaffa Gate were so frequent that one can hardly find two identical photographs of it, even over a relatively short time interval.

Finally, this description would not be complete without due reference to the pilgrims who flocked to Jerusalem in the 19th century and imparted to it a very colourful character, particularly before Passover. The Russian pilgrims (till 1914) merit particular mention. They played a predominant role in the various ceremonies of the Eastern Church, especially in the "Holy Fire" in the Church of the Holy Sepulchre and baptism in the River Jordan. Their disappearance from the landscape of Jerusalem probably marks the end of the era of "true pilgrimage" and the start of so-called "popular tourism".

One of the greatest changes in Jerusalem was the spreading of the city beyond the confines of the walls. The most important manifestation of this new phase of urban development is, of course, the construction of the new city, which was started outside the walls in 1860 with the building of Miskenot Sha'ananim. At approximately the same time the famous Russian Compound was built. About a decade later the intensive construction of numerous churches commenced on the Mount of Olives, which had previously been devoid of any signs of habitation (see p. 215). The Russian church was built in 1870, the "Pater Noster" in 1874, and Mary Magdelena in 1888. Until the end of the 1870's the area to the north of the city walls was completely uninhabited (see p. 32). The first nucleus was established there with the building of the American Colony (1881), and numerous churches and Christian institutions followed later (The Dominican "Ecole Biblique", the Schmidt College...)

Overleaf:
כנסית הקבר, 1865
Church of the Holy Sepulchre

©

ARIEL PUBLISHING CO.
P.O.B. 3328, Jerusalem

THE FIRST PHOTOGRAPHS OF JERUSALEM

Since earliest times pilgrims and visitors to the Holy Land and to Jerusalem in particular have sought every means to pass on their experiences and impressions. Some have relied on sketches and paintings, while others have prefered the written word. These works are of great value in historical research today often serving as the only available source material for a particular period. In this context photographs have a particular significance, especially the first ones which were taken in the mid-19th century. In contrast to the above-mentioned modes of expression, photographs are free from subjective views, unsubstantiated assumptions and inexactitudes. They also lack the intermeshing of reality and imagination so common in the books written in that period and their authenticity is unquestionable.

The selection of early photographs appearing in this album reflects the changes and vicissitudes in Jerusalem during the last 120 years. They show the ancient landscapes and scenes of the Old City prior to the "penetration of civilization". They reveal a way of life and customs which have ceased to exist, rites and ceremonies which are no longer practiced, as well as buildings and sites which have either vanished or been completely altered. When viewing these photographs one is repeatedly astonished at the considerable changes which the city has undergone during the last century, notwithstanding the fact that Jerusalem is perhaps one of the most conservative cities in the world on account of its religious character.

The themes of the early photographs are mainly the Holy Sites, which include principally buildings and streets: the Church of the Holy Sepulchre and the Via Dolorosa, the Citadel, the Temple Mount, the Mount of Olives, etc. The daily life of the inhabitants, their customs and occupations were of little or no interest to the pilgrims and rarely captured in the photographs taken at that time. This can probably also be attributed to technical difficulties such as the long exposure required and the traditional aversion of the Moslem population to having their likeness reproduced in any form, which handicapped the work of the photographers. A marked increase in the range of subject matter can be noted towards the end of the 19th century and the photographs we possess from that period are much diversified, not only because of advancements in photography, but also as a result of the tremendous interest which the Holy Land, in the widest sense, aroused in the West.

* * * * *

Considerable numbers of pilgrims thronged to the Holy Land during the 19th century. Some of them merely passed briefly through it, while others remained for a lengthy sojourn; some visited only the major Holy Sites, while others explored its remotest corners; none of them, however, excluded Jerusalem from his itinerary. Furthermore, many came to the Holy City without even seeing the other parts of the Holy Land. It is therefore not surprising that most of the first photographs ever taken in the Holy Land are of Jerusalem. In point of fact, the early history of photography in the Holy Land is actually recorded in the first pictures of Jerusalem.

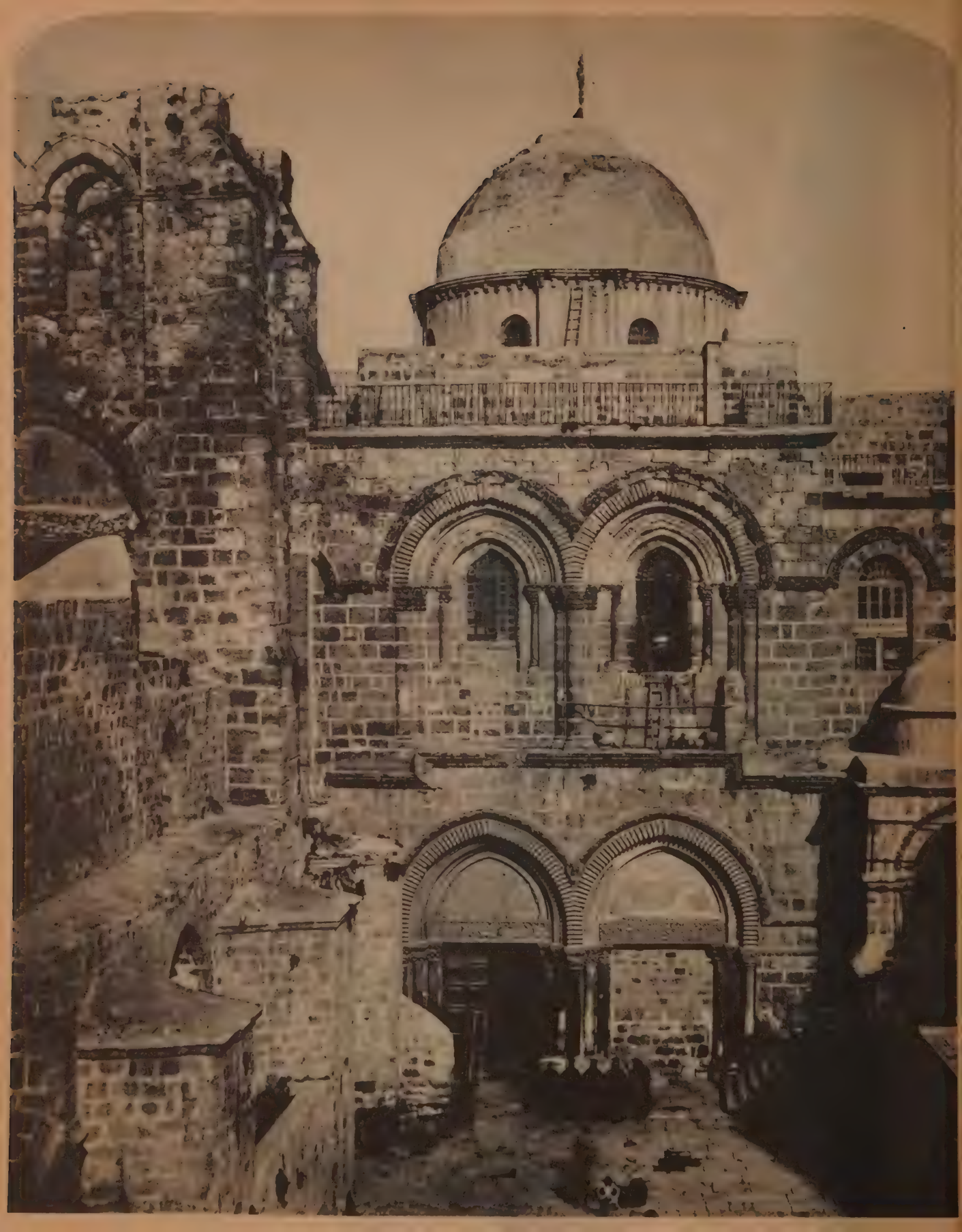

THE FIRST PHOTOGRAPHS OF JERUSALEM

The Old City

Edited by Ely Schiller

ARIEL PUBLISHING HOUSE,
P.O.Box 3328, Jerusalem.

The Mandels,

We hope these pictures will bring you back to this beautiful city.

With love,

The Kamaras.

Jerusalem, 22.1.1980

שָׁלוֹם וּלְהִתְרָאוֹת!

THE FIRST PHOTOGRAPHS OF JERUSALEM

The Old City

צילומי ירושלים הראשונים:

העיר העתיקה